

NY. MŰVÉSZETI KONFERENCIA
1984. OKTÓBER 1-3.

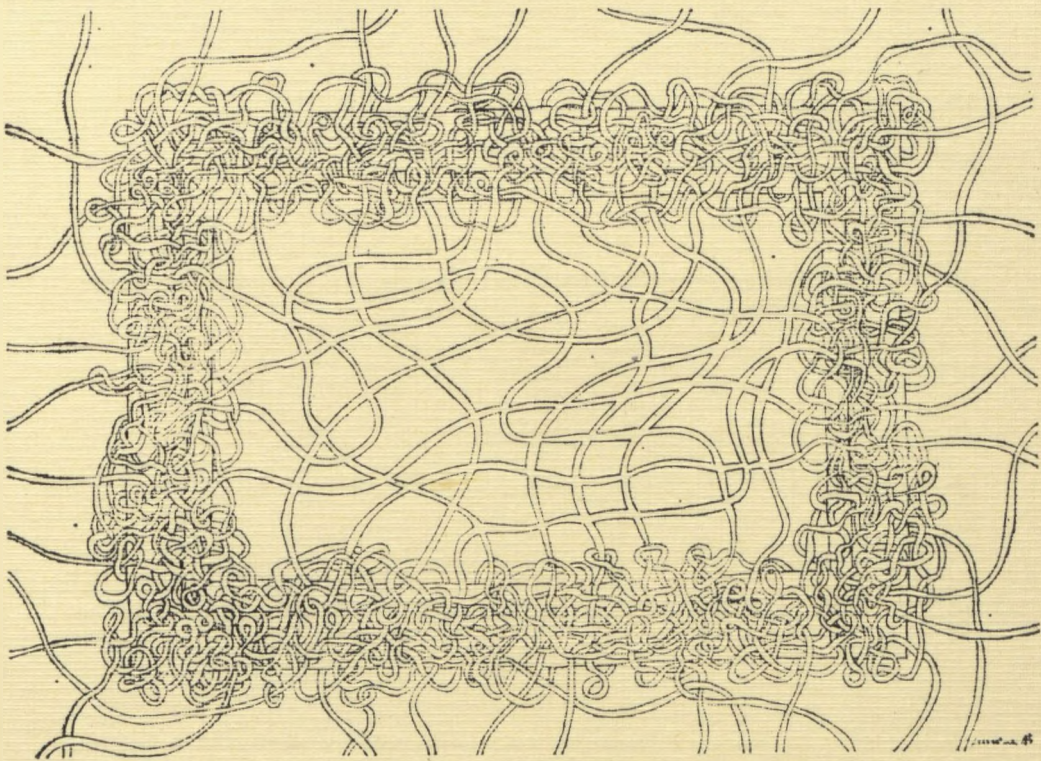
PALÓCFÖLD

PALÓCFÖLD

1984/5.

XVIII.

MŰVELŐDÉSPOLITIKAI, IRODALMI, MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT



1984. október 4.

Tartalom

XVIII. ÉVFOLYAM 5. SZÁM

1. Konczek József: Költői episztola. . . , Kert és alkonyat, Vendég (versek)
3. Székely Dezső: Idők árnyéka, Európai ősz (versek)
4. Sigmond István: Varázslat (elbeszélés)
10. Endrődi Szabó Ernő: Bevezetés egy végtelen könyv közepéhez (vers)
12. Pass Lajos: Madách, félig már szenderegve (vers)

VITA

13. Alföldy Jenő: Költészet és politika napjainkban (vitaindító)

ABLAK

21. E. Fehér Pál: Egy szlovák szociográfiáról
22. Vladimír Ferko: Egy kizárólag szlovák mesterség

NOTESZ

32. Hermann István: A humor tanúsága
34. Kerényi Ferenc: Noteszlapok – évforduló után

MŰHELY

40. . . . a grimasz az arcomon nem látszik. . . (Kőrössi P. József beszélgetése Varga Imre költővel)

MÉRLEGEN

48. Kovács Győző: Balogh Edgár útjai
52. Vladimír Páral: Gyilkosok és szeretők (Körmendy Zsuzsa)

TANULMÁNY

58. Aradi Nóra: Téma és jelentésváltozás a XIX–XX. századi művészetben

Költői episztola...

(Részlet)

Ó, bennem a csipkedő kedv, huncutkodás, nyelves szavak
 íze elforrt, elpárolgott, új árama is elapadt,
 álltam ott és énekeltem, föl szállva az orgonával,
 ezer csövön kisüvítő dallamával, tüzlángjával,
 keringve a falu felett, érintve a messzi hegyet,
 s a halottak édes arca, foszló hús mágneshatalma,
 éreztem, hogy magába szív, mint légüres űrkatlanba,
 lehelleketet keverve, dallamokat elkavarva,
 mint lángot, feljebb tekerve, mint a húst hússal takarva,
 s széllel, homokkal keverve, s mint az idők terjedelme,
 vitt az ének, sírt és zúgott, emelkedett egyre feljebb,
 aki vagyok, aki voltam, magamat belédaloltam,
 élve-halva, éltem-holtam, éltem-haltam, éltén-holtan
 egészen a születésig és a megsemmisülésig,
 zokogásig, nevetésig, hallgatásig, tűzig, késig,
 kifosztva és becsapottan, aki vagyok, aki voltam,
 kilökvé a tavaszokból, hogy amikor hangszóró szólt,
 nem tudtam még, mit takar el, csak azt tudtam dalolni kell,
 zászlók alatt, képek alatt, kalapács és sarló alatt
 s kiállítva, hogy szavaljak, öntudatból példát adjak,
 hogy ne azt lássák, ami van, hanem tiszta szemem-szavam,
 hogy azt higgyem, okos vagyok, mert a vers tapsot aratott,
 mondták, hogy a jövő vagyok . . . GYEREKEK VOLTAK A NAGYOK,
 s nagyok voltak a gyerekek, s szép volt, nem baj, ha bercked
 torkod, te csak énekeljed, szavald, ordítsd, egyre feljebb
 fokozva a szavak lángját, világíts, akár a lámpák,
 mint az ívfény, mint a villany, homlokodon idevillan
 igazunk, hogy megmaradjon, ékes, tiszta gyerekhangon . . .
 . . . az a dal, hogy lángra kapott, elöntötték gennypatakok!
 Rátok száradt ős, tél sara, vörösnyakkendős tavaszok . . .
 Így a korán becsapottak keveregnek, forgolódnak,
 Nyilas Misiknek, nemecek ernőknek és Gavroche-oknak
 vágják, irtják nagy kaszákkal a világuirt a halottak,
 s száll a dal, már nem a templom, hanem fenn a zöldes dombon.
 Doberdó és Don-kanyar és mind, ki elesett a fronton
 elzúg, söpör, szikrát okád, körülzengi az orgonát,
 tüzet lövellő rakéta, micsoda gyászkomoly csodák,
 fehér fogsoron kacagó gyöngyök, lábszárcsont-Bach-fugák,
 milyen fénylő kavicspartok, szentélyoszlopok, robajlók,
 milyen lángok, milyen fémek, dallamosan összehajlók!

Kert és alkonyat

Fölhasogatott zengő üveglapok
pallosain vérzik el a nap,
s úgy zúdulnak elő a naptorokból
lézerfegyelmű sugarak,
hogy mégsem véres ez az augusztusi tombolás,
csak paradicsomszószban topogsz a nyárvégi kertben,
s leszel tocsogás, locsogás,
de ki tudja, mi ez a más,
míg bele nem retten?

Vendég

Áll a ház előtt. Megindul a lift felé. Kilép a lépcsőházba.

Haját igazítja. Zakóját gombolja. Cipőjével csoszog.

A fal fehér. Az ajtó barna. A kilincs sárga.

Az ajtó nyílik. Az ajtó csukódik. Az ajtó csukva.

Belül a lábak. Belül a testek. Belül az arcok.

Az arcokon belül az izmok. Az izmokon belül az idegek.

Az idegekben a történelem. A történelemben a létezés.

A létezésben újabb létezés. A létezésben a nem-létezés lehetősége.

Mi van a ház előtt előtt előtt? A létezés mögött mögött mögött?

Hogyan vajúdjának kifordíthatatlan kövek? Kell-e hogy vajúdjának?

Hogyan van az, hogy nincs? Van-e vanabb, van-e legvanabb?

Mi legyen a szavakkal, amelyck csak szavakat jelentenek?

Idők árnyéka

A percek álnok tükrei
az elmúlásnak fölmutatnak,
te ártatlan, te bünteli
árvalánya a pirkadatnak.

A perc a halál ügynöke
– mondják a bölcsék meg a vének –,
mindegy, hívod-e, üzöd-e:
elszáll s nyomában fut az élet.

A perc, a perc, én kedvesem,
süvít, mint lövedék a fronton;
még addig se marad velem,
amíg a nevedet kimondom.

A múlás vak törvénye ez.
Idők árnyéka dől a napra.
Szempilláim bokra deres,
de ibolyák közt élsz alatta.

Európai ősz

Törvényes?

Vagy törvénytelen?

Körülrágott levél-országokat
zizegtet a történelem.

Varázslat

Ha valaki megáll a kispark bejáratánál, elkezdnek csikorogni a kavicsok. Csendes környék ez, a legkisebb zaj is elszárgul a padig, hogy tudtomra adja a betolakodók érkezését. Ugyanis ez az én parkom. Már gyermekkoromban kisajátította magának a család, noha telekkönyvileg ezt nem lehetne igazolni. De senki se kér ilyenszerű bizonylatot. A járókelők néha végiglépkednek a fősztányon, s szigorúan megnéznék, mert a dolgaimat úgy helyezem el a padon, hogy az ülőke teljes hosszában foglaltnak tűnjék. Nem emlékszem rá, hogy valaki is arra vetemedett volna, hogy helyet kérjen magának mellettem, valószínűleg érzékelik a szememből kisugárzó tiltakozást, egyik-másik lelassít, de végül mindegyik továbbáll, belenyugodva a helyzetbe. A helyzet pedig az, hogy ez az én padom. És a helyzethez az is hozzátartozik, hogy nem szeretem a társaságot. Sajnos, hajnaltól késő éjszakáig nem ülhetek egyfolytában a padon, de ha megtudnám, hogy hiányomban valaki elterpeszkedett rajta, igen-csak rossz néven venném. Annak örülök, hogy ragyogó hallásom van, mert ahogy valaki megsérti ezt a hozzámótt szentélyt, van elég időm, hogy arcomat gyűlöletessé torzítsam. Pedig bennem még egy mákszemnyi gyűlölet sem lappang, kedvelem az embereket, segíteni is szeretek rajtuk, ha esetleg valakinck egy öregasszony erkölcsi támogatására lenne szüksége, de az ilyenszerű érzések csak a parkon kívül jellemeznek engem. Ahogy óvatosan rálépek a sétány kavicsaira, s elkezdnek integetni felém a fák koronái, valami megszállottság költözik belém, s a megszállott ember nem fecseghet holmi földi apróságokról a saját külön bejáratú szentélyében. Hiszen elkerülhetetlen, hogy a mellettem ülővel ne váltsak néhány szót, ha netalán mégis ideszemtelenkedne valaki, pedig tudva tudom, hogy ilyen esetben a varázslat sértődötten ellillan, s aztán kutyagolhatok utána, amíg visszacsalogatom. Mert varázslatról van szó, ebben biztos vagyok. A padon ülve, sorban előjönnek gyermekkorom emlékképei, amelyek egytől egyig a kisparkhoz fűződnek. A szüleim idejártak csokolózni és később vitatkozni. Anyám közben megszülte Putyikát, majd néhány év múlva én is kiléptem a világba, s ez fontos lépésnek bizonyult, mert ugyan utódok nélkül, de egyedül maradtam életben a családból, s ha még sokat élnek, sokáig tudnám őrizni családom egyetlen ereklyeszámba menő örökségét: a kisparkot, s ezt az egyetlen padot. És ezt fontosnak érzem, hagyományápolásnak, szent kötelességnek, egyszóval, valami egészen fenséges dolognak. Csufikát ne bántsa senki, mondta a bátyám, aki csak négy szemközt merészelt Csufikának nevezni, valószínűleg nem tündököltem a szépségtől, ezzel szemben mindig megvédett, ha az itt játszadozók valamelyike rám emelte a kezét. Két világháború zúgott el mellettem, az elsőben a bátyám tűnt el valamerre, a másodikban a szüleim. A lelkemen sosem hegesednek be a sebck, de bántani valóban nem bántottak sohasem.

A kisparkban, a padomon ülök, és gyönyörködöm a varázslatban. Ez nemcsak belülről kerít hatalmába, néha kívülről áramlik felém, körülvesz, megölel, betakar. A magzat érezheti így magát az anyaméh bérnyában. Én ezt a fának köszönhetem. A fák közelsége tisztító hatással van az emberre. Me-

legség árad belőlük, pedig a göcsörtök és a gyűrött ruhájú törzsek, a megszag-
gatott levelek és a siránkozva hajladozó ágak annak a jelci, hogy több szen-
vedést mért rájuk a természet, mint az emberekre. A fák szeretnek engem. A
levelek örömtáncot lejtenek a tiszteletemre, az ágak néha mélyen lehajolnak,
hogy megérinthessem őket. Mindennap kiviszek egy öntözőnyi vizet, és inni
adok a gyökereknek. De most ősz van, és ilyenkor hiábavalónak bizonyul min-
den igyekezetem. A természet törvényei erősebbek, mint az én gyöngécske aka-
ratom. A levelek sorban meghalnak, itt fujdogálja őket a szél a padom körül,
de szerencsére ebből semmit sem éreznek, már csak elsárgult tetemüket haj-
kurássza ez a halottgyalázó fuvallat. Ilyenkor ha megzavarnak, úgy érzem,
mintha a fülembé ordítaná valamilyen trágárságot. Pedig csak egy öregúr
jön, majd ez is tipeg egy kicsit a padom előtt, s továbbáll. S én újra vissza-
térhetek a varázslatba.

- Szabad?

A tekintetemmel felnyársalom, és mégis állva marad. Mit akar itt? És mit
akar tőlem? A járását sem szeretem, rátartiság van benne. A haja galambősz,
de erősen ritkul, ez is valami rosszat jelent bizonyára. Az én hajam is ritkul,
de azért van kendő a világon, hogy eltakarja. A mozdulatai is különösek. Mi-
előtt leülne, sepergetni kezdi a faleveleket a padomról, de olyan furcsán tartja
a kezét, mintha egy nagy, merev lapát volna. Műkeze van, gondoltam. Köz-
ben jócskán szürkülődött, de az öreg nem mozdult el mellőlem. Megpróbál-
tam elijeszteni.

- Mükéz? - kérdeztem.

- Nem. A sajátom - válaszolt. - Miből gondolta?

- Lapátszerű - mondtam.

- Hö-hö - nevetett. - Ilyet se mondtak nekem soha.

Az ö-vel nevető embereket nem szeretem. Van bennük valami bizarrság, vala-
mi... Atyám, ne hagyj el! Ez egy kéjenc! Vagy csak gyilkos? Hát, az is
éppen elég. Ilyen közel sem voltam még gyilkoshoz soha. Dermedten ülök to-
vább, pedig tulajdonképpen menekülnöm kellene. De hogyan? Ha hirtelen
felpattannék, s elszaladnék a kispark bejáratáig, talán sikerülne akkora egér-
utat nyernem, hogy ez a megmenekülésemet jelentse. Csakhogy felugrani nem
nagyon tudok a reumám miatt, aztán meg az én koromban szaladgálni a fák
között, ugyancsak különös ténykedés lenne. És nehezemre esne minduntalan
felkapdosni a lábamat, a lehullott levelek között gázolva pedig nem tudnék
felvenni akkora sebességet, hogy az elegendő legyen. Kibőjtölöm. Ez az egyet-
len megoldás. Egyszer csak elmegy, hiszen nem az övé a kispark, hogy itt tel-
jeljen. A gyilkosokban is kell lennie valamelyes jóérzésnek, de ha ez teljesség-
gel hiányzik is belőlük, időnként bizonyára passzívak. Szerencsés ember va-
gyok. Akkor találkoztam a gyilkossal, amikor Laci a nyakára ült, s vala-
miféle merengő tétlenségre kényszerítette. Amire az életkioltás hajlama újra
cselekvésre buzdítaná, remélem, már elválnak útjaink.

- Szeretem holdfényben nézni az éjszakát - mondta.

Az SS-tisztek is szerették Beethovent hallgatni, gondoltam, ezzel a holdfé-
nyes mondattal, barátockám, nem győzöl meg. Sőt, egyre biztosabb vagyok
benne, hogy ennek rossz vége lehet.

- A holdfényes éjszakákban varázslat van - folytatta.

Az intelligens gyilkosok gondolatolvasók? Képtelenség. Lehet, különleges
képességük van arra, hogy egy bizonyos időre azonosuljanak társuk lelki alka-
tával. Társuk? Miket nem beszélék?!

- Ilyenkor különös hangokat hall az ember, mintha a régmúlt időkből jönének elő a zörejek, vagy a túlvilágból ideérkező zsongás kábítja el az embert, de az is lehet, hogy a holdról sugárzik a földre ez a zenében összeálló hangzón. Ahogy a föld őrzője méltósággal köröz körülöttünk, ez nekem biztonságérzetet ad. Ezért nem féltsem soha az éjszakától. Csak a nappalok félelmetesek. Nem gondolja?

En... én nem gondolok semmit, akartam mondani, de csak nem fogok szóba elegyedni vele?! Viszont gyilkos nem lehet. Ez hallucinál. Biztosan az örültek házából szabadult, most már csak az a kérdés, engedték vagy szökött? Mindegy. Az ilyenekkel ugyanolyan különösen kell viselkedni, ahogy ők viselkednek.

- Három, harmincöt, ötvenöt - szólaltam meg. Gondoltam, a lottószámok olyan ártatlan, világi dolgok, hogy ez megnyugtatóul hat rá.

- Értem - mondta. - Egyesek a számokba menekítik a gondolataikat. Ismertem egy embert, aki minden érzést, gondolatot, fogalmat számmal helyettesített be, s a számok párosításával különös, bizarr játékot lehetett játszani. Engem is meg akart tanítani rá, csak hogy én nem vagyok matematikus alkat, inkább arra lennék hajlamos, hogy a számoknak adjak emberi értelmeket, mert attól félek, hogy az egzakt tudományok egyszer csak elsötétítik a földet, kioltják a napot, s nem fogjuk tudni napvilágnál élvezni a lassan-lassan haldokló kultúrát.

Na, ezt jól kifogtam. Pedig tulajdonképpen nem is ellenszenves. A mozdulatai is nyugodtak, megfontoltak. És a gondolatai is logikusak, amelyeknek a lényegével ugyan nem értek egyet, de most nem ez a fontos. Beszéd közben behunyja a szemét, a képzelet világában így jobban lehet tájékozódni bizonyára. Behunyom én is, lássam, milyen. Semmilyen. Behunyt szemmel nem látom a fáim leveleit, ahogy a holdfény sugarában lejtik az őszi haláltáncot, s nekem látnom kell ezt a szívbemarkoló ceremóniát, mert én egyformán részese vagyok életüknek is, haláluknak is. Hát így ültünk még egy ideig. Társam behunyt szemmel hallgatta a belső muzsikát, én meg nyitott szemmel figyeltem az elmúlást.

*

Másnap a szokottnál valamivel korábban érkeztem, az öreg a padomon ült, és szemmel láthatóan várt engem. Ez valamit akar tőlem. Finoman tudtára kell adnom, hogy nincsenek ékszereim, kevés nyugdíjat kapok, viszont tudok énekelni. Az énekszó megnyugtatóan hat az idegbetegekre, főleg az ilyen holdkórosfajtára, mint az én emberem. Egy ideig csendben ültünk, aztán csak úgy dúdolgatva elénekeltem néhányat a kedvenc dalaimból. Idáig rendben volt minden, semmi kivétel nélkül nem találtam a történetekben, az ügy akkor kezdett meglepő fordulatot venni, amikor az illető elkezdett tercelni nekem. Igen meggondolkoztató volt ez az egyetértés, mintha valahogyan egy kaptafára húztak volna bennünket az istenek cipészei. Kiegészítettük egymást, olyannyira, hogy amikor az egyik nótámhoz nem tercelt, finoman megböktem az oldalát, hogy figyelmeztessem: nem szeretem a lazáló dalnokokat, ha már egyszer hozzáfogtunk valamihez, úgy fejezzük be, ahogy ezt elkívánja tőlünk a nótázás tisztessége.

Nem tagadom, felkavartak az események. Az egyedülletben minden apró esemény élményt jelent, s az élmények, legyenek azok bármilyen természetűek, nem tesznek jót a vérnyomásnak. Jobbnak láttam, ha szépen hazamegyek, az én koromban amúgy sem illik egyedül róni az utcákat az esti sötétben.

Hazafelé menet nem nagyon beszélgettünk. Talán csak annyit mondott, hogy birsalmaillatom van, s hogy náluk az egész család birsalmaillatban úszott valamikor, ifjúkora egyre inkább homályba vesző, de mégis csak legszebb emlékei ehhez az illathoz fűződnek.

Alltunk a kapuban. El kellene búcsúznom tőle, ami igencsak nehezemre esett, mégis csak ő volt az egyetlen ember az életemben, akivel együtt énekeltem. Talán az lesz a legjobb megoldás, ha behívom teázni. Noha jóval túl vagyunk a teázás időpontján, ilyenkor, estefelé ne teázzasson a magunk korabeli ember, de hát semmi sem szépíti meg jobban az egyformán telő hétköznapokat, mint ezek az apró törvénysértések, ha olyasmiket követünk el, amelyek nincsenek túl az illendőség határán, de annak a küszöbén álálkodnak.

- Teázott ma? - kérdeztem.

- Nem szoktam teázni - mondta.

Visszautasít? Csakhogy arról nem volt szó, barátocskám, hogy a jólneveltséget is félretegyük! Na, megállj! Az ilyenekhez erélyesnek kell lenni, ettől megszépennek, s akkor már kezes bárányként lehet kezelni őket. Ökölbe szorítottam a muffomba bujtatott kezemet, erősen ránéztem, és nagyon hüvösen, nagyon leereszkedően szóltam rá, szavaim között vágni lehetett volna a jégtáblákat.

- Jöjjön utánam!

Azért is teáztunk. Semmi sem megnyugtatóbb, mint ülni a kisasztal körüli, és szótlánul teázni. A tea átmelegíti az embert, a szótlanság elandalítja. Ilyenkor erőt vesz rajtunk a jóleső álmodtság, a megnyugvás és az egyetértés bágyadtsága. Amikor nem ül megfeszülve az ember, hogy zakatoló gondolatait megpróbálja glédába állítani, s csak azokat engedje ki lelke kapuján, amelyek megérdemlik, hogy a szavak köntösében szétszóródjanak a külvilágban. Vendécem is ilyesmikre gondolhatott, mert engedelmet kért, hogy végigdőlhessen a díványon.

Nem horkolt, csak enyhén pöfékelt. Ezt örömmel nyugtáztam, nem szerettem, ha valaki álmában hangoskodik. A lábát betakartam egy pléddel, az ember minden helyzetben legyen emberséges, ez nálam elvi kérdés. Aztán átmentem a másik szobába, mégsem illik valakit bámulni alvás közben. Persze én is ledőltem egy kicsit, végiggondoltam a napot, ahogy minden este szoktam, mérlegre téve tetteimet, gondolataimat egyaránt. Semmi kivétnivalót nem találtam az aznapi cselkedeteim között, talán még azok a szavak közötti jégtáblák is felolvadtak a tea párájában. Megnyugodva szenderedtem el. Kifürkészhetetlenek a sors útjai, állapítottam meg, amikor reggel hatkor felnyitottam a szemem. A cipője a dívány mellett volt egymás mellé téve, átmentem lábujjhegyen a szobán, s ahogy elhaladtam a fekhelye mellett, felemeltem a cipőjét, kivittem a konyhába, és alaposan megtisztítottam. Az egyik cipője talpán találtam egy rozsdabarna falevelet. A jókedv néha megmagyarázhatatlanul tör rá az emberre. Valahogy jókedvű lettem attól a falevéltől, pedig az elmulást jelképezte, de nekem akkor egészen mást jelentett. Mintha a kispark beköltözött volna a házamba, padostól együtt, a fák itt billegteték magukat körülöttem, nem láttam rajtuk göcsörtöket, a fatörzsek ruháján sem voltak gyűrődések, a hajladozó ágak pedig az ébredés örömét énekeltek a fülemben.

Talán vittem be a reggelit, a csészék csörömpölésére felnyitotta a szemét.

- Reggel van? - kérdezte. - Bocsásson meg, hogy...

- Most nem beszélgetünk - szakítottam félbe. - Most enni kell. Nálam mindennek megvan az ideje.

- Én is szeretem a rendet - mondta. - A rendtelenség az akaratgyenge emberek jellemzője. S az ilyeneket nem szívlelhetem.

- Ezzel tökéletesen egyetértek - mondtam. - Ebédet is terv szerint készíték. Minden napnak megvan a maga étele. Ma például túrós laska lesz az ebéd, előtte köménymagleves. Remélem, szereti?!

- Egyáltalán nem vagyok kényes - mondta.

- Ennek örülök - mondtam. - Ki nem állhatom a válogatós embereket.

Ebéd után engedelmet kért, hogy rágyújthasson.

- Naponta négy-öt cigarettát el lehet szívni - mondtam.

- Semmi kifogásom ellene. Csak tudjon róla, a füstöt magukba szívják a függönyök, s azokat nem könnyű kimosni.

- Ez az én feladatom lesz - mondta -, ha ez nehezebb munka.

- Nagyon helyes - hagytam helyben. - A mosás amúgy is nehezemre esik.

- A masszázst próbálta?

- Nem - mondtam.

- Pedig az a legjobb. Tapasztalatból beszélek, nekem elhiheti.

- Hiszem - mondtam. - Miért ne hinném?

Délután megmasszírozta a két lábamat. Este kimentünk a kisparkba, s hallgattuk a hangokat. Behunyt szemmel, az éjszaka sötétjében, különös hangokat hall az ember. Mintha a régmúlt időkből jönnének elő a zörejek, vagy a túlvilágból ideérkező zsongás kábítja el az embert, de az is lehet, hogy a holdról sugárzik a földre ez a zenében összeálló hangzón. A nyugalom s a béke muzsikája.

Reggel korán keltünk. A holmik miatt. Nem rendeltünk kocsit, azt a néhány holmit kézben is át lehetett hozni. A házigazdái igényt tartottak az egész havi bérre, noha csak hónap eleje volt, ezen ne múlják, mondtam, összeadjuk. A nyugdíját ugyanis csak a jövő hétre várta. Volt néhány gyönyörű szép diványpárnája, azokat bevittem az én szobámba. Csakhogy ő ezeken szokott aludni, mondta. Így aztán bent aludt ő is, s ezzel elrendeződtek a dolgok. Este későig olvastunk az ágyban. Nagy csend volt, csak a könyvek lapjai zizegtek néha.

- Hetvenöt múltam - mondta. Ebben a korában az ember azzal tölti el az idejét, hogy sétálgat, olvas, gondolkodik, élvezzi az őszt, szidja a telet, s várja a nyári melegeket. Egyébre nem nagyon van ereje, a kora miatt.

- Például, mire? - kérdeztem.

- Most például mást is lehetne csinálni - mondta.

- Maga csak olvasson - feleltem -, mással ne törődjék. Én is közeledem a hetvenhez, és nagyon bánt ez az átkozott reuma.

- Mindennap megmasszírozom, ha akarja.

Ebben megegyeztünk. Az első együtt töltött éjszakát kellemesen átaludtuk, csak a lába volt nehéz egy kicsit. Álmában sokat forgolódik, s amikor felém fordul, a lábát mindig rárakja az enyémre. De ezt is meg lehet szokni. Harmadnap már hiányzott, ha nem éreztem a lába súlyát a derekam s a térdem között.

A hét végén elhívtuk a papot.

- Jól gondolja meg - mondta -, mert én még sokat fogok élni.

- Én is - mondtam. - Reumával száz évig is ki lehet tartani.

A papot megkínáltuk törkölypálinkával, utána, mondta, előtte sosem szoktam. Aztán felálltunk egymás mellé a kisasztal mögött, a pap velünk szemben állt, s összekulcsolta a kezét. A nevünket kérdezte.

- Szegeci Mária - mondtam.

- Szegeci Sándor - mondta a társam.

Lassan fordultunk egymás felé. Amikor találkozott a tekintetünk, valahonnan a múltból előjöttek a hangok is, alámnyúltak, s elkezdtek repülni velem. Talán elrepítettek volna véglegesen, ha nincs a szemem előtt az arc, egy öregember kifehéredett, májfoltos arca, egy nagyon-nagyon öreg gyermekarc. A pap nézett bennünket megrökönyödvé.

- Valami baj van? - kérdezte.

- Nincs semmi baj - mondtam -, csak átmegyünk a másik szobába egy kicsit.

- Várok - mondta a pap. - Kérem, siessenek.

Becsuktuk az ajtót, s néztük egymást csendben. Hosszú percek után szólalt meg a társam:

- Csufika, te vagy?

- Én mondtam. - Én vagyok.

- Most mi lesz?

- Visszamegyünk - mondtam. - A tiszteletes úr biztosan türelmetlen.

Álltunk a kisasztal mögött. Átölelt a birsalmaillat. Anyámtól vettem át azt a szokást, hogy a szekrények tetejét megrakom birsalmával, hogy mindig illatos legyen a levegő. Amikor birsalmaillat volt nálunk, mindig béke volt. Most is az van.



Bevezetés egy végtelen könyv közepéhez

és végül néhány szót erről a verseskötetről

melynek alapképlete három szó
(szöveg) háttérének szövetéből fejthető föl

és ezek

mondta károly a

TÖRTÉNET mondta károly amit az *iratokból* magad is kikövetkeztethetsz mondta levert forradalomként délutánromok köröttünk oldalukra dőlt hatalmas zöldmárványbálnák fölrobbantott bársonydömperek bolyhos szétdobált síkjai dombok erdők tömör izzó ferdén hulló nyalábokban fény napcseppek sercegő szüremlése roncsolt ezerkilencszázhetvennyolc dunántúl késődélelőtt késődélután mondta károly zöld fényalagútban gubbasztó nagy fekete reverendagalamb feladat ha ez még annak nevezhető a hivatás ha érted hogyan gondolom mondta károly nem a történet újraalkotása mondta károly a feladat az elégett idő roncsainak összegyűjtése a korommal mocskolt törmelékek mondta károly a

RÉGÉSZ kezében a lelet ha érted hogyan mondom ha ez egyáltalán leletnek nevezhető még a régész kezében akinek hivatása ha ez még annak nevezhető összetörni a tudat visszapillantó tükreit melyek az emlékezést cseppfolyóssá olvadó szemek szivárgó ragacos esőjévé változtatják kényszeríteni az álmokat hogy megkeressék az eredeti helyszíneket ahol föllelhetik önmaguk bizonyítékait elvezetni az emlék tárgyát az emlékezésig lekalapálni levakarni szétrobbantani a leletre (a tárgyra) tapadt idő zárt szakaszos rendjét mert a lelet nem talált tárgy a lelet nem egy eseménysor végeredménye a lelet (a tárgy) az eseménytelen történet ha ez még annak nevezhető közepé mondta károly a lelet (a tárgy) az idő-gömb nulla pillanatú középpontja, amely örökké ott volt örökké ott állt *ahol* mint

az *iratok* a padláson vagy a pincében vagy egy alagsori szoba páncélszekrényében mondta károly mert magad is tudod a történetet a történet megírható tehát nem

fontos mondta károly magad is tudod minden hatalom végcélja ez mindegyik ezt teszi egyik így másik úgy nem a vers fontos tehát mondta károly a vers megírható a szavak nélküli költészet a fontos belső verseink ezek *belső verseink magunknak íródnak* az igaziak mondta károly a lehetetlen megvalósítására irányuló akarat a fontos tehát a külső megjelenés nélküli versek fontosak amelyek megközelíthetetlenek mint az úszó jéghegy teste a hajós tekintetének bentről kimozdíthatatlan az a költészet ami a borospohárral való viszonyom az ivás pillanatában azok a versek fontosak amelyek hermes trismegistos atomjai agyvelőnkbe zárva mondta károly zöld reverenda fekete tócsafényben nagy ázott galamb dälutánósz ezer

KIMONDÁS mégis a régész hivatása és ez még annak nevezhető ezerszer ezer sokszor ezer vagy csak *egy* kimondás mert az idő ismeri tulajdonságát az anyagot kiterjedését a teret ismeri a valóság elemeit az idő fölismeri a jelenség-jelekben önmaga gömb-egészének kicsiny cserepeit és mert a *régész ismeri az időt* hivatása és ez még és már annak nevezhető a kimondás mert a kimondás a lét lehetősége (a lelet) a tárgy létének lehetősége és a tárgyat látó lét lehetősége a kimondás e lét lehetőségének kimondása a kimondás létének lehetősége a lehetőség léte a kimondásra a lét tárgyának a tárgy létének kimondására ezért a kimondás cselekvés a lehetőségbeli lét cselekvése a tárgy létének és a tárgyat látó létnek a cselekvése a tárgy események nélküli története a kimondás cselekvése mert a kimondás a látó létének bizonyítéka vagyis lehetősége a cselekvésre és egyedül lehetséges cselekvése mert a látó léte kimondás nélkül csak mint lehetőség létezik s a lehetőség e létnek nem bizonyítéka pusztán csak élhetőség lehetősége és ezért a tárgy és a látó létlehetőségének létezhetősége a kimondás cselekvése és — — — — ez már beszéd mondta károly

így hát itt ez a szöveg ami nem az amit gondolsz róla hanem *az ami* mert a szöveg sorsával megírja belső versét rajtad rajtad áll hogy a tárgy leletté válik-e kezdedben hogy a lelet belső versed tárgyává válik-e úszó jéghegy-létedben rajtad áll hogy léted bizonyosságává válik-e a kimondás itt ez a könyv itt vannak ezek a szavak / mondatok a lehetetlen megvalósításának csúfos kudarcai ragyogó kísérletei itt van ez a szöveg ezek a szavak / mondatok az elégetett idő törmelékei az úszó jéghegy csúcsáról lehasadt szilánkok itt ez a szöveg végül amit megírtam és nem én írtam

Madách, félig már szenderegve

*

- - Tapodtat sem mozdulok innen!
A fakéreg repedései között az Univerzum.
Szarvasbogarak tusakodnak, hangyák őrjöngenek
lábamnál;
rovarok ragadnak egymásba.
Mi kell még?
Feltámadunk – rikoltja hülyén a kakas.
Istenem, én aludni szeretnék.

**

- - Tegnap itt járt a pap, beszéltünk
erről-arról, hideg kappan, öreg bor mellett;
s marasztaltam, mert gyanítottam:
nyelvén maradt valami még.
S végül, hogy így meg úgy, kinyögte:
valami perzekutorok kóstolták borát a minap,
lehet, csupán megpihenőben, dehát
az ördög sosem alszik –
keresztet vetett s elköszönt.

Most csillagokba néztek bambán.

Az asszony odabenn szuszog.

- - Egy zárkában! – egy-két hét (mármint a kellemetlenségek)
után a gép már forog:
kukucsavillanások, löttyök, kenyerek,
pisilés, villanás, kenyerek, löttyök,
morzsák, kanalak, lotyók...

Elábrándozék... Ott tartottam, hogy egy zárkában...

De itt?

- - Helyére kell billenteni egy festményt;
minő feladat! Egy ujjamat sem mozdítom.
Hozzanak lábvizet! - - -

V I T A

Eszmeeserére, közös gondolkodásra, vitára hívjuk olvasóinkat, a költőket, kritikusokat, teoretikusokat, mindenkit, akit a magyar líra jelenbéli helyzete foglalkoztat! Napjaink honi lírája körül időről időre felfel parázslanak a szenvedélyek, de aki áttekinti a közelmúlt irodalmi eseményeit, több indulattal, sarkított véleménnyel találkozhat, mint higgadtan mérlegelő töprengéssel. Természetesen nem a hevületet kárhozzátjuk, hanem az átfogó széttekintést hiányoljuk. Mert a magyar irodalomban, s literatúránk társadalomban elfoglalt helyét illetően, olyan mértékű változásokat észlelünk, amelyek az eddigieknél pontosabb helyzetértékelésért kiáltanak. A diagnosztizálást megkönnyítendő, szándékosan szűkítettük le a kérdést közéleti költészetünk jelenbéli gondjaira. E kérdéskör feltérképezése — reményeink szerint — líránk egészére nézve is hasznos megállapításokat hozhat. Ezzel a meggyőződéssel tárjuk olvasóink elé Alföldy Jenő vitaindítóját, amelyet szerkesztőségünk felkérésére írt.

(A szerk.)

ALFÖLDY JENŐ

Költészet és politika napjainkban

— Kísérlet —

Minden író — azzal, hogy ír — politizál, pártot vállal. A kérdés csak az: milyen fokú tudatossággal teszi ezt.

Lukács György

Költészet és politika összetartozására bizonyosságul épp elegendő tárgyi adatot sorolhatnánk föl a magyar és a világirodalom kimeríthetetlenül bőséges kincses-tárából — de napjainkban sürgetőbbnek vélem az elvi tisztázást, amikor tudós férfiak egész sora bizonygatja, hogy ez az összetartozás nálunk felbomlóban van, vagy már föl is bomlott, s a politika véglegesen más, a líránál objektívebb, „extenzívebb” műfajokba tevődik át, az epikába, filmbe, s a művészeteken kívüli tartományokba: társadalomtudományba, publicisztikába, hivatásos politikusok és népképviseltek napi tevékenységébe.

Elismerem, van ennek a gondolkodásnak realitása és elméleti megalapozottsága. A marxista teoretika szerint „*A politika a társadalmi élet azon megnyilvánulásai közé tartozik, amelyek történelmileg átmeneti jellegűek (...) A társadalmi élet politikai aspektusa a társadalmi viszonyok fejletlenségéről tanúskodik és óhatatlanul a múltba vész, mibelyt az emberek közti kapcsolatok megtisztulnak minden olyan lerakódtól, amely az egyenlőtlenség és a kiszármányolás uralmából adódott. (...) Az emberiség társadalmi homogenitásának a kialakulása a politikának, mint az emberi tevékenység specifikus formájának a végét fogja jelenteni.*” (Filozófiai kislexikon, 1970.) A politika eltűnését életünkben eszerint a marxista teoretika lehetségesnek tartja. Mondanom sem kell, ez az elvi lehetőség ma platói messzeségben van tőlünk; megvalósulását, felő, hogy unokáink sem fogják látni.

A mai gondolkodók, akik szerint a költészet elveszítette politikai feladatát, ennél persze gyakorlatibb körülményekre hivatkoznak: a magyar költészet azért fonódhatott össze tradicionálisan a politikával, mert az ország provinciális elmaradottsága, félgymarmati függősége és feudális szerkezete egészen a felszabadulásig nem tette lehetővé, hogy kialakuljanak a politikai élet korszerű fórumai (s itt a kivételek csak a szabályt erősítik), ezért nagyrészt a művészi hivatásuk és hitvallásuk szerint bátrak, álmodni és éberben látni merők, a költők vállalták föl a politikus küldetését. Napjainkra azonban kialakultak a politikának azok a modern, demokratikus fórumai, amelyek – úgymond – levették ezt a „terhet” a lírikusok válláról, s fölöslegessé tették a politikai költészet hagyományainak továbbvitelét.

Semmiképpen se szeretném – szándékomat, illetékességi körömet meghaladóan – kisebbiteni azokat az eredményeket, amelyeket a szocializmus céljait követő Magyarország ezen a téren – a demokratikus fórumok megteremtésének terén máig elért. Mégis, a közéleti demokráciának, a hazai hírközlésnek, vagy akár csak az emberi mindennapos érintkezés szociabilitásának és demokratizmusának túlbecsülését érzem ki ezekből az érvekből. Ha igaznak tartom is, hogy az utóbbi években vesztett presztízsből a magyar politikai költészet (és alighanem emiatt az egész magyar költészet), akkor ezt elsősorban nem a közéleti demokrácia kétségbevonhatatlan vívmányainak tulajdonítom. Ezek a vívmányok ugyanis igen sok tennivalót hagytak, azt hiszem, nemcsak nekünk, hanem, mint mondtam, unokáink unokáinak is, amennyiben el nem tántorodunk a szocializmus eredeti céljától, a megvalósult kommunizmus „depolitizált”, vagyis eszményi célképzetétől; attól az állapottól, melyben minden ember minden viszonya az individualitás sérelme nélkül társadalmiasult. A politikai költészet pillanatnyi hullámvölgyhelyzetét én annak tulajdonítom, hogy a felszabadulás utáni évtizedekben jelentőssé nőtt költők (és nemcsak költők, hanem epikusok és közírók is) megfelelő utánpótlás nélkül haltak meg, vagy hallgattak el. Ez azonban nem indokolja, hogy ne lássuk meg azokat a lírikusokat, akik mégis vállalják, hogy az Illyés Gyulák, Veres Péterek és Lengyel Józsefek nyomában tátongó, fájó hiányt betöltsék. Rájuk még visszatérek – egyelőre maradjunk az elvicknél.

*

A lírai költeményekben minden más műfajnál közvetlenebbül jut érvényre a szerző lelkülete, érzelmi, indulati tartománya, gondolatvilága. S jöllehet – Lukács Györggyel szólva – „...nem kristályosodhatna formává még a legbenső-

ségesebb líra sem, amely közvetlenül csak lelkiállapotokat fejez ki, ha nem támaszkodna a külvilág visszatükrözésére és nem idézhetné fel, ha csak indíték-ként is (...) a külvilág képmását” – azért a lényegre szorítkozva kimondhatjuk, hogy a sok évezredes lírai költészet az emberi személyiség önkifejezésének műfaja. A lírai költemény holdudvarába vonva, még a „legobjektivistább” módon kezelt változatban is a személyiségre vall a mű tárgya. A vers – mint József Attila tanítja – nem „önkifejezés”, mert akkor a sírás, a sóhajtás is az volna, hanem valami egyébnek a kifejezése az *én* által – viszont ez föltételezi, hogy a mű tárgya óhatatlanul kifejezi azt, ami által ő maga kifejezésre jut; *ilyen értelemben* tehát mégiscsak „önkifejezés”, minden egyéb műfajnál nagyobb mértékben, „műfajspecifikusan”.

Az emberi személyiség – tehát az, amit a vers „kifejez” – nem egyéb, mint az egyén társadalmi és természeti viszonyainak összessége. Az egyén társadalmi viszonyai térbeliek és időbeliek: a tudatában felhalmozódott és elrendeződött művelődéstörténet, nemzet-, osztály- és történelemtudat, érzelmileg és értelmileg feldolgozott hagyománykincs épp olyan meghatározó lehet a természetől adott alkatára nézve, mint az őt közvetlenül és közvetve körülvevő társadalmi állapotok, pedagógiai hatások, érvényben levő konvenciók és utópiák, elméletek, ideológiák, illúziók, személyes érdekek és kötelezettségek bonyolult, manipulációknak is kitett hálózatrendszer.

Jelen gondolatmenetem szempontjából a politika meghatározása így hangzik – a mai, szocialista Magyarországra érte: a politika az ország uralkodó osztályának és pártjának az államhatalom berendezésében, a kormányzásban követett irányvonala; az osztálynak, nemzetnek az államhatalom megtartására, felhasználására, távlati fejlesztésére, végső fokon mindezen formációk „megszüntette megőrzésére” irányuló tevékenysége.

Eddig külön-külön esett szó a személyiségről és a politikáról; most már kapcsoljuk össze őket, hogy azután majd a költői személyiségre vetithessük. Eszerint a politika, az egyes emberre szűkítve, (aktív vagy passzív) személyes részvétél az állam, az osztályok, párt, nemzet, nemzetiségek, szervezetek és egyéb társadalmi csoportok életében. A politikai élet szűkebb körre terjed ki, mint a társadalmi élet; míg a társadalmi élet magában foglalja a nemzeti és népszokások gyakorlását, az úgynevezett „társasélet” minden megnyilvánulását, az egyénnek a társadalomhoz való egész viszonyrendszerét, és ami talán a legfontosabb: a munkatevékenységet – addig az egyén politikai élete „csupán” attól függ, hogy mennyiben vesz részt, és hogyan, abban a mozgalomban, mely a szervezettség különféle, lehetséges fokozatait mutatva, hatalmilag irányítja vagy akarja irányítani a társadalmi életet. A politika tehát csak része a társadalmi életnek, míg a társadalom élete magában foglalja a politikát.

Más kérdés, hogy mindezeket tudatosítva is, milyen rangot adunk a politikának, az ember politikai cselekvésének, meggyőződésének, akár önkéntelen politikai cselekvésének, meggyőződésének, akár önkéntelen politikai megnyilvánulásának. Még csak vázlatos képet sem kívánok most adni arról, hogy a politizálás milyen sarkalatos különbségeket mutat történelmi korszakoként, társadalmi osztályoként, országonként, rétegenként és nemzetiségként. Csupán annyit szeretnék megállapítani, hogy a politizálás ugyanúgy az ember nembeli lényegéből fakadó tevékenység, mint ahogy a nembeli lényegből következik az ember erkölcsi érzéke, a humorérzéke, az esztétikai érzéke – vagy ami a magyar politikai költészettel hagyományosan összefonódva oly sokszor említtük: a szerelem. Igaz, hogy létezik embertelen politika, erkölcs, humor, esz-

tétizálás, mi több, még embertelen szerelem is létezik – de az, hogy például hazudni is csak ember tud, még nem teszi a hazugságot nembeli lényekre utaló tulajdonsággá; ez csupán az őszinteség dialektikusan tagadó fogalompárja, mely szükségképpen a nembeli lényeket is tagadja.

A modern társadalomban minden egyén, ha akarja, ha nem, társadalmi lény, „zoon politikon”, és az egyik ember nem abban különbözik a másiktól, hogy társadalmi lény-e vagy sem (mindenki az, kivéve a remetéket és robinzonokat), nem abban, hogy függ-e a politikától vagy sem (mindenki egyaránt függ tőle) –, hanem abban, hogy mennyire tudatosan, szándékosan, elhatározottan és tevékenyen veszi ki részét a politikai életből; hogy mekkora erőfeszítéssel és határfokkal politizált. *Bálint György* írta a faszizmus korszakában: „*Közéletet 'l a nagy tömeg minden egyéne, anélkül, hogy a legkisebb mértékben is beleszólhatna a közéletbe. Mindenki közéleti szereplő, helyesebben: közéleti statisztika. Szereplésével sohasem arathat sikert, de azért ugyanazokkal a nehézségekkel kell megküzdenie, mint a főszereplőknek.*” A szocialista társadalomnak eredeti célja az, hogy mindenki teljes jogú, autonóm szereplője legyen a közéletnek, még akkor is, ha vannak a politikának „hivatásosai” és „nem-hivatásosai”. Szónoki kérdésem: miért éppen a politikával, közéletiséggel hagyományosan összeforrt költészet mondjon le arról, hogy akár „hivatásosként”, akár „nem-hivatásosként” részese legyen a politikának, a közéletnek? De hiszen a mindennapi életben az egyén annál inkább lesz *hivatásosa* a politikának, minél kevésbé hivatalosan politizál!

*

Miként a politika a görög polisz – a városállam – szóból ered, úgy a modern társadalomban élő ember politizáló (választó, szavazó, a nyilvánosság előtt véleményét hallató) magatartásformájára is van a francia forradalom óta elnevezésünk: a francia *cité*-ből – a város szóból – származó *citoyen*. (A szóban foglalt fogalom tulajdonképpen már az itáliai városállamok korában megvolt – gondoljunk *Dante* guelf-jeire és ghibellin-jeire –, és megvolt az ókori Athénben, sok szempontból máig példaadó formában; *Alkaios*z versci a tengeren hánykódó hajóhoz hasonlított államról, *Aiszkhülosz* kardalái a szalamiszi csatáról, *Bakkhülidész* vagy *Szimonidész* és még számos költő művei, bámulatosan magas fokú társadalmiasultságra, közéleti aktivitásra utalnak.) A *citoyen* a polgári korszakban a politikából üzletet csináló burzsoá ellentéte.

A *citoyen* a progresszív elméletek értelmezésében úgy jött át a magyar köztudatba (már amennyiben átjött), mint állampolgár, polgártárs, elavultabb változatban „honpolgár”; eredetileg a francia forradalom jakobinus eszméket valló, szabadságra, egyenlőségre és testvériségre fölesküdtött közösségi embere, az intervenciósi erőkkkel szemben hazafi. Magyarországon épp úgy megvoltak követőik, mint Oroszországban és egyebütt; a magyar *citoyen* útja szinte a francia forradalommal egyidőben ered *Kazinczyval*, *Martinovitsékkal*, *Batsányival*, *Csokonaival*, hogy aztán bebörtönzésük, lefejeztetésük, emigrációjuk vagy korai haláluk után fél évszázaddal újjászülések *Petőfiben*, *Vasváriban* és *Vajda Jánosban*, s erőteljes *citoyeni* vonásokkal tegye markánsabbá *Kölcsey*, *Vörösmarty*, *Bajza*, *Kossuth*, *Szemere*, a *Madarász testvérek*, *Táncsics* és mások arcélét. A magyar *citoyen* legtudatosabbban *Petőfiben* és ismét jó fél évszázaddal később *Ady Endrében* testesül meg. *Ady* kortársai közül irodalmunkban – ha sokszor cinizmusba, szkepticista „fckete” humorba burkoltan is – véleményem szerint *Karintby Frigyesben* és persze *Nagy Lajosban*, *Móriczban* élt legerősebben a magyar *citoyen*, az autonóm társadalmi tudatú, radikális véleményem alkotó, választó ember.

A polgári társadalom győzelmes pillanatában született citoyen fogalmát kel-
lene tudatosabban kiterjeszteni a szocialista viszonyokra és ott alkalmazni.
Vitapartnereim segítségével szeretném meghatározni – vagy a meghatározást
kezdeményezni – ezt az embertípust: a *szocialista citoyent*.

A magyar citoyen útja irodalmunkban József Attilával, Déry Tiborral, Len-
gyel Józseffel, Sinkó Ervinnel, Lukács Györggyel folytatódik. Illyés Gyula
gyermekként már ott van a tizenkilences forradalomban születő, kommunista
citoyen típusának soraiban, s amikor íróilag felnő, egyik vezéralakja lesz a
népi írók mozgalmának, később egész irodalmunknak, a *Magyar Csillag* szer-
kesztésétől haláláig. A népi írók közt másféle árnyalatok is megjelennek, de a
Márciusi Front, majd az antifasiszta *Történelmi Emlékbizottság* harcaiban a
citoyen elnevezést megérdemlő, új értelmiség kétségtelenül ebből a mozgalom-
ból nőtt ki, mint a későbbi NÉKOSZ-mozgalom elődje. A *Szép Szó* és más ra-
dikális fórumok körül is formálódik egy értékes árnyalat; a harmincas évek
értelmiségi mozgalmi sok nélkülözhetetlen színnel gazdagodnak. Radnóti
Miklós és Bálint György például mindenféle szektás csoportérdeken fölülemel-
kedve munkálkodik nagyszerű életművén.

Kassákkal kezdődően jelenik meg a magyar szellemi életben a *proletár
citoyen* típusa; fájdalmas tudat, hogy az emigrációban nem mindig jól tájéko-
zódó Lukács György, a marxista teoretika legjelentősebb alakja, teljességgel
félreérti és éles hangon elmarasztalja, mint „szociálfasisztát”; ezzel szinte meg-
ismétlődött József Attila lefasisztázásának szörnyű esete. Király István „ci-
toyen-magányról” beszél enciklopédikus jelentőségű Ady-monográfiájában; ez
a citoyen-magány a maga szocialista változatában még dermesztőbb és még
nagyobb légszomjival sújtja a szellem emberét a Horvay-korszakban, mint a
Monarchiában. A harmincas években szerveződik a proletariátusnak egy új ér-
telmisége, mely nem csupán kivételes, „született zseniket” adott, mint koráb-
ban Kassák, József Attila vagy *Derkovits Gyula*, hanem közös programokat
szervező, egységes csapatok létrejöttét ígérte, mígnem a fasiszta terror szét nem
zilálta, munkaszolgálattal, fronttal vagy népi törvénykezéssel. Mégis akad-
tak e munkásírók közül, a „fényes szellők” nemzedékével párhuzamosan, akik
a felszabadulás után kifejhették munkásságukat; az új magyar líra egyik leg-
jelentősebb alakja, *Benjámín László* személyében – minden átmeneti torzulás
ellenére, azaz éppen ezek tanulságait levonva – rendkívül fontos, új tulajdon-
ságokkal gazdagodott a költészetben a szocialista citoyen. Ő, aki a háborús
években *Kikiáltom dicsekedve* című versében, ahol teljes bizonyossággal mond-
hatta ki, hogy „*Fűjbat felém a jólnevelt bölcs: / az én erkölcsöm tiszta erkölcs*”
– azt vághatta oda a hivatalos Magyarország gazdáinak, vagyis osztályellen-
ségeinek, hogy „*az ellenséghez tartozom!*” Ez a proletárváltozatú citoyen-
öntudat méltó ahhoz, amit e korszakban a korábbi nemzedék legjobbjai, József
Attila, Illyés és Radnóti vallottak verseikben.

Váratlanul érte azonban s fölkészületlenül a szociáldemokrata mozgalom e
következetesen baloldali költőjét a fordulat éve utáni átalakulásban a szek-
tás politikai berendezkedés irodalompolitikája, követelményrendszerre, a párt-
fegyelem értelmezése. A kiváló költő jóhiszeműen sétált egy időre a sematiz-
mus zsákutcájába, melynek semmiféle alternatívája nem mutatkozott a látha-
táron. Nem mutatkozott akkor sem, ha nem felejtkezünk el a fontos tényről,
hogy a nemzetközileg is nagy jelentőségű magyar teoretikus, Lukács György
már a felszabadulás évében – szerintem mindmáig érvényesen – kifejtette el-
méletét a pártköltő helyes értelmezéséről, igaz, egy többpártrendszerű demok-

rácia körülményeire értve, melyben azonban a kommunista és a szociáldemokrata párt (és ne feledkezzünk meg az erősen baloldali parasztpárttól se, mely például Nagy Lászlót a „Pártom te kardos angyalom” kezdetű dalra ihlette!) az uralkodó és kormányalakításra esélyes pártok közé tartozik. Lukács György elmélete az 1948–49-től életbelépett irodalompolitikai helyzetben elvesztette minden nyilvános érvényét, s mindmáig arra várt, hogy újragondoljuk. Íme néhány részlet a röpiratból:

„Az igazi történelmi fejlődés éppen a fordítottját mutatja annak, amit a pártköltészetről elszórt polgári rágalomok hirdetni szoktak. Ezek nagyjából így szólnak: volt valamikor a tiszta irodalom – és azután jöttek a pártok, a demokratikus politikai élet és elrontották a költőket. A valóságban mindez éppen megfordítva játszódott le. A politikai költészet jóval előbb lépett fel, mint a megszervezett, modern pártok. Itt nem beszélünk az ókori líráról, mert ott igen kifejelett pártélet volt. De a polgári társadalom keletkezése idejében egymás után lépnek fel a nagy pártköltők is, ahol még egyáltalában nincsenek politikai pártok... Így Lessing, Shelley, sőt még Heine is pártköltők, párt nélküli.” Lukács György kifejti, milyen sarkalatos különbség van a mozgalmi „plakátköltő” és az igazi pártköltő között: míg az előbbi a lehető leglaposabb értelemben beéri a napi aktualitású alkalmi versek írásával, addig a pártköltő pátosza „lenyúlik az élet végső kérdéseire”. A pártköltészet tehát ugyanúgy az emberi személyiség totalitását fejezi ki a maga szemszögéből, mint a szerelmi költészet, a tájköltészet, vagy bármely tárgyú, tematikájú vers.

Lukács György a pártok megjelenését megelőzően fellépő „pártköltők” – a Shelley-k, Heinek, Ady Endrék – jellemzése után fontosnak tartja jelezni, hogy „... ha egyszer itt van már a párt, ha találkoznak párt és pártköltő, viszonyuk mégsem problémamentes”. És a sztálini korszakban nem tartózkodik attól, hogy leírja: „A szektaszellem csak a plakátköltőt ismeri el pártköltőnek... az igazi pártköltő mindig a párt nagy, nemzeti, humanisztikus, világtörténelmi hivatásának énekese.” S az ismert optimizmus-pesszimizmus vitákat évekké megelőzve, leszögezi: „A költői szabadsághoz hozzátartozik a kétségbeesés szabadsága”. S ami talán a legfigyelemreméltóbb gondolatmenetében, a telibetaláló metaforapár a pártköltőről és a plakátköltőről: „A pártköltő sötét vezér vagy sorkatona, hanem mindig partizán.” Az autonóm emberről beszél, József Attila szavával, „Az én vezérem bensőmből vezérel!” elvét valló és követő lírikusról. „Ez nem jelent sem anarchiát, sem véletlenszerű összefüggést, csupán a párttevékenység és a pártköltő lényeges vonásai közti helyes kapcsolatok helyes felismerését és megfelelő gyakorlati alkalmazását.”

Mínd ezt ha Benjámin László költői útjára alkalmazzuk, azt látjuk, hogy az 1949 és 1953 közé eső néhány év kollektív tévelygése után pontosan ennek a viszonyoknak a lehető legmélyebben átgondolt és magasabb szintre emelt újralakítása történt meg verseiben. Fájlahatjuk, hogy a hatvanas évek második fele óta erősen megritkultak újabb versei, de tudomásul kell vennünk – és ilyen értelemben kell teljesnek tekintenünk életművét –, hogy az 1953 utáni másfél évtizedben írt munkáival egy irodalomtörténelmi korszak zárult le, a szocializmusért harcoló, a szocialista berendezkedésért pártfegyelmet vállaló, majd a szocialista költői autonómia visszaperléséért munkálkodó költészet korszaka.

A később indult költők nemzedékei is számtalan eredménnyel gazdagították politikai líránkat, s nélkülözhetetlen új vívmányokat hoztak a szocialista citroyen formálódásához. Csoóri Sándor esszéi, publicisztikái az új, közösségi kultúrateremtésért, Eörsi István felvilágosító erejű, ironikus közírói tevékenysége,

Mezei András bátor „beleszólásai” a technokraták és más, bürokratikusá vált hatalmi helyzetű felelős emberek hatásköre alá tartozó gazdasági és morális kérdésekbe, *Fekete Gyula* és *Bertba Bulcsu* intézményeket pótló interpellációi a népesedés, illetve a mentálhigiénia megannyi országos jelentőségű kérdésében – mindez és még sok-sok jel arra vall, hogy irodalmunk nem vesztette el crótartalékait a citoyeni írómagatartás továbbfejlesztéséhez. Magában a lírában, úgy gondolom, *Ladányi Mihály* hallatja legkövetkezetesebben és legszínvonalasabban az autonóm szocialista ember hangját. Mondhatnék más neveket is, de mielőtt szavaimból egy féloldalas, értékrendet veszélyeztető összkép kezdene kibontakozni, sietve szeretnék valamit tisztázni.

Kétségtelen, hogy irodalmunkban meglehetősen presztízsveszteség érte a színvonalasan folytatott közéletiséget, a politikai költészetet. Ezért tartom szükségesnek, hogy szóljak az érdekében, tudatosítsam hagyományait és reményekre jogosító mai tüneményeit. Mindamellettt kínosan érzném magam, ha valaki azt olvasná ki szavaimból, hogy az irodalmi – költészeti – érték, meg a politikai költészet közé egyenlőségi jelet teszek. Lukács György említett tanulmányában olvashatjuk, hogy a politikai tudatosság tekintetében három fokozatot is megkülönböztethetünk, mely egyáltalán nem jelent egyszersmind értékfokozatokat. Az első fokozathoz tartozó költő „öntudatlanul, igen gyakran szándéka és akarata ellenére politizáló költő volna” – és *Babitsot* hozza föl példaként. A második típushoz *Goethét*, *Tolsztojt* vagy *Thomas Mannt* sorolja; náluk sincs szó a napi politikában való elvegyülésről, de tisztában vannak azzal, hogy „a világ megváltozott tartalmi és szerkezete új költői formákat követelnek meg”, és gondos mérlegelés tárgyává teszik progresszivitásukat. A harmadik típus – melyhez *Adyt* sorolja – a tulajdonképpen (akár párt nélküli) pártköltő. Szó sincs tehát arról, hogy minél politizáltabb valamely költő lírája, annál értékesebb; ez vulgáris és szektás felfogás, melyet az elmúlt korszakban szerencsésen meghaladtunk. Amellett, ahogy *Babitsnak* és még sok, „apolitikusként” elkönyvelt költőnek is vannak politikai szempontból igen jelentős megnyilatkozásai, a jelentős tehetség pontos és becsületes társadalom- és önabrázolója (amilyen szerintem életműve nagy részében *Szabó Lőrincé* is volt) az ellenkezőjét demonstrálhatja annak, amit bizonyítani akar – itt elég, ha a balzaci paradoxonra gondolunk. És ha tüzetesen megnézzük a felszabadulás utáni évtizedek magyar líráját, azt látjuk, hogy a korántsem politizáló természetű lírikusok legjava bőséggel teremtett politikai értelemben is jelentős művet; gondoljunk *Weöres Sándor*, *Kálnoky László*, *Vas István*, *Jékely Zoltán*, *Csanádi Imre*, *Nagy László*, *Pilinszky János*, *Juhász Ferenc* és még jó néhány kitűnőségünk munkásságára, melyből tucatjával és tucatjával szemelgethetnénk az olyan erős közéleti töltésű műveket, melyek nélkül a politikai líráról adott kép csonka és kirekesztősdit gyaníthatóan hiányos volna. (Egyszer meg kellene írni a politikai líra hazai történetét, hogy ez világossá váljon, egészen a legfiatalabbakig.)

Megközelítőleg sem sorolhatom föl a mai társadalomnak azokat a területeit, ahol nemcsak a közélet és a politika hivatásosai, hanem oly régóta bevált „amatőrjei”, a költők is megtalálhatják tennivalójukat. S határozottan elzárkózom az elől, hogy akár csak megkíséreljek „témákat” vagy „programokat” adni a politizáló vagy politizálni vágyó újabb költőgenerációknak. Még csak nem is ötleteket kívánok adni, csak szempontokat sorolok föl jelzésszerűen, a teljességnek csupán töredékét érzékeltetve.

Először is szeretném megismételni, amit *B. Nagy László* mondott írószövetségi felszólalásakor, a hetvenes évek elején: a szocialista társadalomban élő költő *illetékességét* hangsúlyozta közdolgainkban – s én most ennél is szerényebb leszek: a költők *illetékességtudatára* szeretném irányítani a figyelmet, mely a jelek szerint egyre szűkülő tendenciát mutat, ellentmondva az új típusú citoyen-magatartás iránti szükségletnek. „*Tessék sürgősen megváltani a világot!*” – mondanám legszívesebben Bálint Györggyel.

A részletfeladatok meghatározásakor tisztázni kellene, melyek a szocialista politikai költészet mai specifikumai, mert abban biztos vagyok, hogy ezek nem lehetnek a polgári társadalomban élő citoyenköltő másolatai. Egészen más a helyzet, amikor valaki az osztályuralomért küzd a költészet és közírás terepén, mint amikor valaki a társadalmi berendezkedés szociabilitását és demokratizmusát fejleszteni akarja. Vannak olyan hagyományos költői magatartástípusok, amelyeknek másolgatása komikus és anakronisztikus pozórságba fulladhatna. Ha a citoyen-polgár a burzsoának, akkor a szocialista citoyen a politikailag közömbös nyárspolgárnak és a bürokratának az ellentéte.

Megszívlelendőnek tartom viszont, amit *Pozsgay Imre* hangoztat a *Művészet és politika* című tanulmánygyűjteményben, *Minden író felelőse a nemzet kérdéseinek* cím alatt: „...néhány fontos kérdést újra kellene fogalmazni. Például ilyeneket: – Író és politikus, irodalom és politika hogyan működhetnének együtt a társadalmi átalakulás és a jólét árnyékában keletkezett vagy fennmaradt, az embert lealacsonyító jelenségek megszüntetésében, a népszaporulat, a szegénység, az öngyilkosság, az alkoholizmus vágta sebek enybitésében, megszüntetésében? – Hogyan építhetnénk tovább természet és történelem adta szövetségeseinkkel, a kelet-európai népekkel barátságunkat, együttműködésünket úgy, hogy ki-ki a maga hazájában becsülje nemzetiségeit, óvja a saját érdekében is sorsukat? Hogyan értethetnénk meg velük, hogy a batárainkon kívül élő magyarság fennmaradása, anyagi és szellemi gazdagodása nem csupán e térség lelkiismereti kérdése, hanem közös érdekiünk is?” Az államférfiúi felelősséget éreztető szavak, íme, kérdéscikként hangoztak el; most már a helyes választ is meg kellene találnunk.

Végezetül azt a véleményemet szeretném kimondani, hogy a szocializmus társadalmi keretei között minden kultúrateremtő, kultúrafejlesztő, az emberek önismeretét, közösségi érzését, esztétikai és erkölcsi érzékét, minden humánus jellemvonását, munkaszeretetét és minőség iránti érzékenységet fejlesztő irodalmi mű – legyen az vers, novella, regény, film vagy esszé – politikai jelentőséget kap. Ennek tudatában kívánok mielőbbi föllendülést, sikert és növekvő népszerűséget a *tudatosan politizáló* költészetnek, a Petőfi-, Ady-, József Attila-i hagyomány bensőből vezérelt követőinck.

1984. június 10.

A B L A K

Egy szlovák szociográfiáról

Ki ne látott volna drótostótót? Na, nem elevent, olyan ma már nincs. Hanem hát rajzon, festményen, folyóiratban, könyvillusztrációként, elbeszélésből, szülő-nagyszülő meséiből. Szemiünk előtt kivetiül megtermett alakja, gondolatban keressük a széles karimájú kalap árnyékában fürkésző tekintetét, irigyeljük titkokat sejtető bő köpönyegét, csodáljuk vállára akasztott limlomait: a merőkanalat, vasalóalátétet, szűrőt, egérfogót, no és szánjuk a szűk nadrág végében a bocskorba bújó lábat; mennyi gyaloglás, mennyi úttalan út számlálatlan kilométerei az osztályrésze. Magyarországon így festettek a mesterség képviselői, ők voltak azok, a házaló drótosok, járták az Alföldet, megdrótozták a cserépedényt, megfoltolták a fészera-blak rácsozatát, árultak patkányfogót, ügyes konyhai szerszámot, ha kellett, készítettek – persze titokban – pálínka-főző üstöt, rézlemez volt hozzá a legjobb. Jöttek és hozták a híreket is a világból, meg a szomszéd községekből, fontosak, hasznosak, örömmel látottak voltak faluszerte. Ma azt mondanánk: a szervizszolgáltatás és a tömegkommunikáció sajátos formáját testesítették meg.

Hanem mentek ők másfelé is. Észak- és Dél-Amerikába, Oroszországba, Távol- és Közél-Keletre. Ott a nyomuk Egyiptomban, Brazíliában. És persze és főleg Európában. Legjobban a cári Oroszországban szerettek dolgozni, ahol hatalmas, jól szervezett műhelyeik nyíltak meg, szállítottak-javítottak a cári udvarnak is. A legnagyobb szerencsefiak Amerikában lettek, akadt köztük milliomos is, New York-i polgármester is. S a dúsgazdag mellett találni nyomorgót, koldust, a képviselő mellett meg csavargót vagy rablógyilkost – tény azonban, hogy zömmel becsületes, dolgozó és találékony emberek voltak, akik sokra vitték, mert a nyomor és nélkülözések bélyegétől megjelölt Felső-Vág völgyének vidékén tisztos iparosi vagy polgári jólétet teremteni bizony óriási előretúlnak számított.

Kis biján drótos lett Vladimir Ferko (1925) maga is, hiszen szülei mindkét részről neves drótosfamiából származtak, akadt a családban oroszországi drótos, de volt amerikai nagybácsi is. Amde belőle újságíró, publicista, szépirodalmi lett. Tudományos-népszerűsítő monográfiák és ismeretterjesztő művek mellett (az arany története, a gyémánt históriája, a barlangkutató könyve, a kozmosz megbódításának regénye) az egyik legtermékenyebb szlovák riporter. Fő műve mégis a drótosok története (Svetom, moje, svetom – Világgá, kincsem, világgá – két szlovák kiadást ért meg), melyben hatalmas anyagismerettel és lebilincselő elbeszélés-móddal tárja olvasói elé ennek az egyedülálló szlovák mesterségnek létrejöttét, virágzását és hanyatlását.

Nem fölösleges a magyar olvasó számára följegyezni azt sem, hogy a drótosok históriája – egy kissé közös történelmünkhöz tartozik, hiszen az első világháború előtt külföldön ők, a szlovákok, magyar állampolgárokként szerepeltek. Dicsőségiük, sikereik tehát a közös hazra fényét, jóbírét is emelték. Mint ahogyan kényszerű vándorlásaik a Monarchia közös nyomorát dokumentálták: Amerikába „kitántorgott”, Ady- és József Attila-elsíratta „embereink” között bő számmal voltak a drótosok is.

Jelen szemelvényünket a megjelenés előtt álló kötetből vettük (a Tatra Könyvkiadó, Bratislava és az Európa Kiadó, Budapest közös vállalkozásában).

E. FEHÉR PÁL

VLADIMIR FERKO

Egy kizárólag szlovák mesterség

Kétségtelenül festő esetjére kívánczó kép lehetett, amikor a nagymajtényi síkon 1711. május elsején felvonult tízezer kuruc, élükön főparancsnokukkal, Károlyi tábornokkal, hogy halomba rakja harci zászlait, s így ünnepélyesen tegyen zajos és valóban színpompás pontot három viharos évszázad végére. Pálffy generális, a győztes labanc vezér százhuszonkilenc kuruc lobogót vett át, melyek annyi véres találkozáson ott lobogtak egykor. Az eseményt nyilvánvalóan máshogy érzékelték a császáriak, hiszen már kész tervük volt a katonaság elhelyezésére Szlovákiában, s másként érezte át a nép. Vereség feletti keserűségét bizonyára némi elégedettség enyhítette. Elege volt a háborúskodásból, az újoncfogásból, a fosztogatásból – hol a császáriak, hol meg a kurucok –, megunta a vérfürdőt, a pusztítást, a háború gyötrelmeit.

A Habsburg-abszolutizmussal nyíltan szembeforduló harcnak vége. A magyar nemesség valamennyi kiváltságát megvédte. A lefittyedt ajkú Habsburgok pedig „örökös jogukat” a magyar koronára.

A számlát, akárcsak addig és majd utána is, a népnek kellett fizetnie. Négy esztendővel a kuruc fegyverletétel után királyi biztosok széledtek szét a szlovák megyékben – a hatóságok képet szerettek volna kapni az unió állapotáról, mondhatnánk századunk zsargonjában. A felzsinórozott, prémekkel ékesített biztosok feladata volt háború utáni számvetést csinálni. A lakosság lélekszáma. Gazdasági helyzete.

A biztosok olyan valóságot találtak, amitől maguk is elcsodálkoztak. A „szegény adófizető népet” leírhatatlan nyomorban találták. Félig üres falvak. Alultáplált férfiak, szármalass nők, sápkóros gyerekek. És minden faluban hihetetlen számú hadirokkant, szörnyen megnyomorodott férfi. Kopár kunyhók, közel az összeomláshoz. És egész Szlovákiában, az akkori Felvidéken, alig egymillió lelket tudtak összeszámolni. Ma csak a Vág mentén élnek ennyien.

Mindenfelé kimondhatatlan nyomor. A legszörnyűbb északon, a Vág felső folyásánál, Kysucén, Árvában, Liptóban. Az 1708–1710-es aszály ezt a vidéket sújtotta leginkább. Háború, pestis, aszály! E borzalmas triumvirátus összefogásából miféle eredmény születhetett? Az emberek gyöker után túrták a földet. Még a fiataloknak sem volt annyi erejük, hogy a tél beállta előtt befoltozzák a tetőt, tűzfát gyűjtsenek, elvessék az őszi magot. Hogyan is vessenek, ha nem akadt kétfarmányi vetőmag se? Egész Európában nem volt nagyobb szakadék a nemesség – az uralkodó osztály – és a lét határán tengődő jobbágy nép között. A felfuvalkodott és üresfejű nemesség nem átalítja Európa-szerte szétrombitálni magyarcentrikus jelszavát, hitvallását: *Extra Hungaria non est vita et si est, non est ita!* Magyarországon kívül nincs élet, s ha van, az nem olyan!

A drótosok voltak egyebek között azok, akiknek be kellett bizonyítaniuk, hogy valóban nem olyan! Hogy létezik szabadabb, elviselhetőbb, kulturáltabb, minden szempontból jobb.

A tizennyolcadik század, ha a három megelőző századdal összehasonlítjuk, a konszolidáció időszaka volt, vagy inkább a társadalmi és gazdasági újjáépítése. Nehéz és lassú lábadozás volt ez. Hogyan is szedhette volna magát össze a nép gazdaságilag ennyi csapás után, állandó elnyomás és a fokozódó kizsákmányolás mellett? A feudális jobbágyrendszer virágkorát éli és ebből nincs kiút. Változtatni csak azon belül lehetséges. Az északi megyék jobbágyságai megkísérik a menekülést: egyénenként és tömegesen is (tanítóstul és papostul) a török nyomán elnéptelenedett déli vidéken próbálnak szerencsét. Ugyanakkor tetőzik az ellenreformáció, a feudalizmus mind mélyebbre merül történelmileg elkerülhetetlen válságában.

A nép, persze, nem tudatosítja, hogy ebben a bonyolult társadalmi és gazdasági folyamatban formálódni kezd a modern értelemben vett szlovák nemzet. A népet az élet gyakorlati dolgai érintik: a földek elvétele és szétosztása, a városok gazdasági széthullása, a jobbágyterhek növekedése, a világi és vallási fensőbbség kínzó elnyomása.

S a nép a maga módján reagál. Nem ismeri el a magyar honi nemesség szerzvényét, hogy az istenhez és a királyhoz csak kéréssel lehet fordulni. Igen, kérésekkel is előáll, de a legtöbb levélben, melyek e korból fennmaradtak, az ellenállás is érzékelhető, saját erejének felismerése. Nem egy feudális hatalmasságnak címzett levélben kap hangot a fenyegetés: ha nem cnyhítotték bajainkon, leszámolunk ezzel a világgal.

Döglött évek. Így hívták a kysucciek azokat az éveket, amikor az állandó nyomort még a rossz termés, a természeti csapás vagy a járvány tetézte. Öreg krónikákban olvashatjuk, ilyen döglött évek kezdődtek 1847-ben, és tartottak 1852-ig.

„A mezőn nem termett semmi. A krumpli mind, ha nem a földben, hát a pincékben megrohadt. Vasút nem volt, hogy az élelmet pótolták volna. Az emberek hullottak, nemegyszer még az is, akinek pénze volt, mert venni érte nem tudott semmit. Megegett, hogy az egyik ember agyonverte a másikat egy darab kenyérért, s amikor megette, maga is belepusztult, mert kiébezett gyom-

ra meg sem tudta emészteni. Az emberek füvet és gyökeret ettek. Fűrészport kevertek a korpába, abból sütöttek lepényt. A sírásók egész nap az utcákat járták, s egy nagy községi koporsóba gyűjtötték a halottakat, a hullabázban halomba rakták, éjjel meg közös sírba temették őket.”

Hasonló volt a helyzet végig a Vág felső mentén és a Szepességben is. Lopuchovban egy anya megbomlott, egyik gyermekét megölte, megfőzte, és azzal táplálta magát meg a többi gyereket. Útszélen a hulla megszokott látvány volt. Árvában az emberek szecsikát főztek fűrészporral és lenfürtökkel. Hivatalos dokumentumok igazolják, hogy a múlt század negyvenes éveiben Trencsén megyében az emberek a pázsitfű gyökerét kaparták ki a földből, míg az nem fagyott, s azzal táplálkoztak. Tízezrek tengődtek híján bármiféle jövedelemnek, s kilátásuk nem volt rá, hogy helyzetük változhatna. A krónikus éhezés és az alultápláltság igen gyakran végződött halállal. Rovnében 1769-ben négy hónap alatt 151 ember halt meg kanyaróban. Turzovkán egyetlen hónap alatt háromszázan.

A kormány hiába akart reformokkal enyhíteni a nép helyzetén. A földesurak úgyis azt csináltak, amit akartak, fűtyültek az urbáriumra, kényük-kedvük szerint erőszakoskodtak. Magyarországon nem sok változott meg 1785 után sem, amikor II. József elrendelte a jobbágyok szabad költözködését. Az emberek a megyei hatóságoknál kerestek támogatást, de amikor a kedvezményeket nem tudták kivárni, segítettek magukon, ahogy tudtak. Belá, Krasnany, Lysica és Varin községekben elfoglalták az uradalmi erdőket. 1787-ben Kolároviceben fölkeltek a földesúr ellen, de a katonaság letörte a lázadást, 1815-ben a közeli Setechovban és Cicmanyban került sor zavargásokra, az 1828-as év pedig Mariková faluban maradt emlékezetes lázadás miatt. A katonák megbotozták és áristomba dugták az izgágákat.

Elmúlt ötven év – fél évszázad – s ugyanennek a községnek a lelkésze írásban hívja föl a hatóságok figyelmét az egyházközségben uralkodó állapotokra: „Igaz ugyan, hogy Felső-Mariková hegyes-dombos szántói sohasem nyújtottak a népnek elégséges eledelt; egyházközségemben szerzett tizenhét éves tapasztalataim szerint az emberek szinte minden esztendőben gyűjtenek fenyőtobozt, amit a megpenészedett krumplival együtt megőrolnék, s abból készítenek maguknak ennívalót, ettől pedig gyomorrontás következik és belázasodnak. Az 1841-es anyakönyv szerint csupán Október, November és December hónapokban, s 1842 Januáriusában és Februáriusában 420 fő halt bele a lázba; 1854. esztendőben 96 ember halt éhen és még sokan a láztól meg a hidegrázástól – mert rothadt krumplit és hajdinapelyvét ettek; 1874-ben a családok nagyobb fele főtt és tejjel felöntött fűvön élt. Ebből is látható, hogy Felső-Mariková községben gyakori úr a nincstelenség és a nyomor. Ugyanakkor a hitközségiek nem rendelkeznek telekkel, mint más községek lakói, kivéve 16 házat... a többi házban lakók az uralág kegyelméből árendában laknak, úgyhogy a sok nyomorúságuk mellett még árendát is fizetnek, mégpedig 3 vagy 6 évenként... ezek a körülmények is szaporítják a nyomort és ez az ami végett a lakosság állapota mind rosszabbodik... a kiskorú árvák a falvakban kóborolnak és koldulással keresik betévfalatjokat. Ebből tehát látnivaló, hogy Felső-Mariková falu számára segély szükségeltetik, melynek híján az emberek részben éhen, részben a méltatlan eledelekből származó láznak következtében sorra elpusztulnak.

Felső-Mariková, 1879. nov. 26.
Florián Lobodka, plébános.”

A marikovái lelkész harminc évvel azok után az csemények után vetette papírra panaszát, melyek 48-ban egész Európát, s így Szlovákiát is forradalmi lendületbe hozták, s melyektől az emberek oly sokat vártak és oly keveset kaptak. Sőt egy s más még rosszabb lett.

„Az 1848-as esztendő – írja Anton Bielek a Slovenské pohl'ady (Szlovák Szemle) című lapban 1891-ben (11. szám) – mintha elmetszette volna a pezs-gő élet gyökereit a trencsényi városkákban, hanyatlásnak indultak mind egy szálíg. S később, mikor eljött az egyenlőség, jog és szabadság ideje, az az ököljoggal uralkodó szörnyeteg, amelyet a mi hazánkban liberalizmusnak neveznek, teljesen tönkretette a Vág mente iparos polgárságát. A zsidóság a maga szervezetségével, szorgalmával, garaskáival mindjobban felülkerekedett az őslakosságon, megalázta és teljesen háttérbe szorította őt. A Vág menti iparos elvesztette piacait, földjeit, ma már csak holmi egyszerű halandó vásárol tőle. Kivitelről szó sincs, s e hanyatlásban, melynek sarkában ott lohol a nincstelenség, nem lehet szó a termelés technikai fellendítéséről sem.

Mindenki úgy segített magán, ahogy tudott.

Irtani kezdték az erdőket. Az úr megmaradt úrnak, a zsidó gyönyörű völgyeink rengetegeiben terpeszkedett, irtott és pusztított mint a levéltetű, amit csak lehetett. Egész erdősávok tűntek el, vitte a Vág vize, a zsidóság emelkedni kezdett, gazdagodott, a földbirtokos, az iparos meg szegényedett: elmúlt 40 esztendő, s a viszonyok oly mértékben megváltoztak a trencsényi lakosok hátrányára, hogy aki idegen, az tejbem, vajban fürödhet, a honlakó meg az erdőben bolyong és örülhet, ha valami nyomorult élelemmel elűzheti éhségét. A spekulánsok között is kitűnt egy Popper nevezetű, ki rongyszedőként kezdte, s milliókkal végezte, ki ma a Vág mente legnagyobb erdőgazdaságát tartja kezében, a bytčait.

Egész Kysucén, Bytča környékén, a rajeci, marikovái, poprádi völgyekben neki nőlnék a fák, három gőzfűrész nyeli a trencsényi hegyek karcsú jegenyéit, aztán a sebes Vág és a tüzes ló szerteszállítják a világ minden sarkába.”

Az az időszak ez, amikor régi intézkedések visszhangoznak váratlanul s nem is ritkán. Az például, hogyan kívánták az urak megoldani a nyomort, a sötét középkor szörnyűségeit idézi: 1874-ben Trencsén vármegyéből négyszáz gyereket csalogattak össze – legtöbbször erőszakkal – és szállítottak el marhavagyonokba zsúfoltan ... számmal a nyakukon, a vásárba...

„Felteszem a kérdést, kinek van kedve élni vagy gyermeket nemzeni ebben az országban, ahol a közterheket nem egyformán viselik, de a teher – a jog és az egyenlőség, s királyságunk legszentebb törvénye ellenében – a szerencsétlen parasztot és a legnyomorultabb népet sújtja?”

A tudós szlovák, a terchováai születésű *Adam František Kollár* szavai ezek, amelyek száz év elmúltával is érvényesek voltak.

Púchov után kezdődnek a sziklák, és ér véget a kenyér.

Ez talán kétszeresen is igaz volt. Azok, akik nem álltak be betyárnak, s nem keltek útra délnek, az „ígéret földjére” sem, azok impozáns fejzetét írták meg Szlovákia történetének. Amennyiben élni és túlélni akartak, konok kitartásra, rátermettségre és merészségre volt szükségük. A megélhetés legkülönfélébb módjait kellett kitalálniuk, ha nem akartak belefulladásni a nyomorba. Ki tudja, tán a termékenyítő crejéről nevezetes, sűrűn fogyasztott zab tette, bizonyára a nép természetes vitalitása is, hogy Szlovákia hegyes vidékein első ízben mutatkozott viszonylagos túlnépesedés. A lakosság száma nőtt, a föld és a munkalehetőségké viszont nem.

Az emberek abból éltek, amit a föld nyújtott, a szülőföld gyönyörű természete. Kenderből készítették az ingüket, maguk szötte vászonból szabták kötösüket és a nadrágjukat, nemezből a széles karimájú kalapot, később a csúcsos süveget. Fából csinálták a háztartáshoz meg a földműveléshez szükséges szerszámokat, eszközöket. S mert minden rosszban van valami jó is – így volt ez a nyomorúsággal is erre. Volt abban valami jó, hogy a nehéz körülmények felkészítették az embereket az élet keménységére, hogy kitartásra, makacsságra nevelték, szerénységre és még sok egyebekre tanították őket. Nem utolsósorban kifejlődött bennük a természetes kezűgyesség, amit aztán nemzedékek csiszoltak, tökéletesítették és stafétaként adtak tovább. A falvakon és a tanyákon szaporodott a szlovák parasztnak az a típusa, aki nem hátrál meg a nehézségek előtt, amolyan ezermesterféle, aki mindent megcsinál, amit kell. Szlovákia-szerre különféle mesterségek és megélhetési lehetőségek alakultak ki, az emberek foglalkoztak szénégetéssel, szurokfőzéssel, madarat fogtak, vásznat készítettek, gyógyolajakat főztek, dolgoztak bőrrel, de leginkább fával és fémmel. Előbb csak úgy a maguk szükségletére, később már mindenféle kiegészítő foglalkozások születtek, megindult a házalás. És valamikor azokban az időkben, a tizenhetedik század derekán, valahol valaki, ki tudja, hol, és ki tudja, ki, fogott egy darabka drótot, amit ott gyártottak a közeli Sziléziában, a Javor-nikyn és összefogta vele a repedt tejesköcsögöt. Nem először történt így, hiszen az archeológiai leletekből tudjuk, hogy az úgynevezett heftelés már a neolit korban ismert volt. Később a sérült agyagedényeket kenderből font spárgával javították. A szemfüles ember észrevette, hogy a drót nem tágul úgy, ahogyan a spárga, évekig kitart, s ez az igen egyszerű technológia összeforrt az ősi hefteléssel, aminek a lényege egyszerű: a repedés mindkét oldalán árral lyukat kell fúrni, a drótot keresztülhúzni, szorosra húzni, a lyukacsákat betömni, és az edény úgy szolgált tovább, akár az új. Joggal feltételezhetjük, hogy kezdetben az emberek maguk javígtatták edényeiket, majd később törvényszerűen bekövetkezett az a pillanat, amikor a szomszéd hozta rendbe a csorba bögrét, s kapott érte egyéb szívességet. Ezután könnyű kitálatlani, hogy sok a háztartás, még több a köcsög és a bögre, a korsó és a tál, hogy az agyagedény törékeny, naponta reped, csorbul valamelyik. Valaki tehát egyszer fogott egy darab drótot, árt és a fogót, vette a tarisznyáját és elballagott a szomszéd faluba... Talán valahogy így történhetett. Persze csak azután, hogy chhez a hegyi juhászkolonizáció megszűnésével – létrejöttek a feltételek.

Megszületett a drótos, létrejött a drótosmesterség.

A Felső-Vág mente népének egyedülálló foglalkozása. Olykor túlértékelt, de lényegében – többféle oknál fogva –, lebecsült mesterség. Gyolcsosa, késce, vasöntője, kádára, szűce, szurokfőzője mindig minden nemzetnek van. Gyógyító olajokat árusító házalók nemcsak szlovákok voltak, üzték' ezt a mesterséget a svájciak, osztrákok, németek, oroszok, drótosok azonban egész Európában kizárólag a Felső-Vág-menti és a szepességi szlovákok voltak.

Csodálatra méltó bátorságukkal bebarangolták az egész világot. Ott jártak a világ valamennyi óceánjának partján, a földkerekség minden lakott földrészén megfordultak. Drótosok jártak az Osztrák–Magyar Monarchia országaiban. Az Atlanti-óceán európai partjain. Északon, Skandináviában és délen, a Pireneusi-félszigeten, Egyiptomban, Palesztinában és Tuniszbán. Oroszországban és Indiában. Ceylon szigetén. Ausztráliában. A Csendes-óceán mindkét partján. New Yorkban és Moszkvában, Vlagyivosztokban és Bécsben. Belgrádban,

Mexikóban és Río de Janciróban. Irkutschban és Buharában, Varsóban és Bukarestben, Los Angelesben – ott a nyomuk minden emberlakta kontinensen.

Ők voltak az első szlovákok, akiket megérintett a világ tágassága. Többnyire egyedüli képviselői voltak egy kicsiny nemzetnek, melyről a világ mit sem tudott. A szláv népekkel való barátság tényleges úttörői lettek. Legtöbbjükben szociális és nemzeti öntudat lobogott. Felemelkedést hoztak nyomorgó szülőföldjüknek. Szinte a semmiből sok mindent tudtak elővarázsolni. Később megállták a helyüket a konkurrenciaharcban is. Dolgosságukért, becsületességükért és szerénységükért kivívták a világ meghecsülését – egyetlen kivételt a Monarchia képezett, mostoha hazájuk volt. Hiszen megfizetett ezért!

A drótosok idővel ügyes és keresett mesteremberekké váltak. Eleinte pót-foglalkozásként üzött mesterségüket elismert iparrá emelték, később akadtak a mesterségnek művészei is.

De hát mikor is kezdődött ez a figyelemre méltó, több mint kétszáz évig tartó drótoshagyomány?

Kétségekívül a fejletlen magyar kapitalizmus idején, amikor hanyatlani kezdett, majd megszűnt a pásztortelepek szerepe, mely jelentős mértékben volt a drótosok életrehívója. Akkor, amikor a XVI. század második felében a pásztortelepülések lakossága még a pásztorkodás termékeinek értékesítésével foglalkozott a közeli Szilézia és Lengyelország vidékein. A nép folyamatos elnyomorodása azonban fokozatosan kiiktatja ezeket a lehetőségeket, s a földnélküliek kénytelenek új megélhetési források után nézni.

Ha az első írásos emlékek után kutatunk, álljunk csak meg bizonyos *David Drotitius* nevénél, aki ugyan nem volt drótos, hanem evangélikus tanító Vágbesztercén (Považská Bystrica) a XVII. század első felében. Az a tény, hogy ez az ember nem volt drótos, lényegtelen, neve nyilván az eredeti családnév latinított formája. Nyilvánvalónak látszik, hogy valamelyik őse drótos lehetett, hiszen számtalan családnév született a mesterség vagy foglalkozás alapján.

Hasonló magyarázat adódik *Juro Drotárik* neve olvastán is, akit a bytcai uradalom egyik perirata említ 1714-ben. Mindkét esetben feltételezhetjük, hogy nem ők voltak az első drótosok, s a mesterség jóval korábban született. Idősebb *Jur Buchboltz* (1643–1725) evangélikus lelkész, pedagógus, a Magas-Tátra kutatója, 1719-ben azt írta, hogy a tátraalji vidékeken emberek járnak házról házra egérfogókat kínálva, valójában azonban a Tátra kincseit keresik. Drótosok lettek volna? Tulajdonképpen mindegy, mi a válasz, maga a tény kellőképpen bizonyítja a mesterség meglétét, s a házaló kereskedői formát.

Bernolák nagyszótárában (1796-ban került nyomdába) a drótos szó már mint bevett címszó szerepel, ennél fogva a drótosmesterségnek is megszokottnak, általánosan ismertnek kellett lennie.

Nem csoda, hogy a drótosok bekerültek a népköltészetbe, amelyben a monda szerint *Jánošík*, a betyár idejéből való ez a mesterség (Gunda Béla: *Acta Ethnographica*, Budapest, 1933). A mondában szó van egy Jánošíkhoz tartozó kompániáról, amely Velké Rovné, Dlhé Pole, Kolárovice, Petrovice falvakban üggykődik. Az áruló szerető szerepét itt a betyárok hívei veszik át, akik a megtorlástól való félelmünkben nyílt harcban elárulják Jánošíkot, Juro Jánošík, a legendás hős akkor átkot szórt a fejükre, mondván: „Fogjatok drótot és harapófogót, vegyétek nyakatokba a világot, mert jobb életre nem vagytok érdekesek!”

Van egy hasonló álláspont, miszerint a drótosok elődje az a szökött jobbágy, aki nem állt a betyárok közé, hanem egy köteg dróttal és fogóval megélhetést keresve járta a világot.

Az iparosok 1735-ös összeírásában (Anton Spiesz: Remeslo na Slovensku v obdobi cechov. Mesterségek Szlovákiában a céhek idején. VSAV, 1972) a drótosok nem szerepelnek még Turzovka, Dlhé Pole, Vysoká nad Kysucou Stiavník, Popradno, Velké Rovné falvakban sem, hiszen otthoni termelésről és házaló árusításról volt szó, nem pedig cégbe tömörült iparosokról; a drótosok soha nem is alapítottak céhet, s más céghez sem csatlakoztak. A drótosmesterség elejétől fogva a saját, s ebben az értelemben eltérő útját járta.

A Topográfiai Statisztikai Levéltár 1811-es kiadványának 368. lapján a drótosokról – ezúttal a szepességekről – a következő bejegyzés található: „... a fent említett falvakból indulnak útnak... a mindenütt ismert drótosok, akik az osztrák császárságban széltében-hosszában... edényeket drótoznak, drótból ablakrácsot készítenek, s egyáltalán ebben a mesterségben igen nagy közügyes-ségről tesznek tanúságot.”

A régi iratokból megtudható, hogy a szepességi drótosok a Felső-Vág mentiektől tanulták a mesterséget, ezért „fejlődéstanilag” a Felső-Vág mentiek a korábbiak.

Gyér emlékeink a drótosokról nyilván még a történészre várnak, aki kiszemelgeti a megőrzött korabeli irományok garmadájából. Adatot adathoz, értesülést értesüléshez – a drótosok történetét úgy kell türelemmel összerakosgatni, mint a mozaikot. A hírhedt gömöri betyár, *Michal Vdovec* periratában például – 1822. július 4-én ítélték el – említés van arról, hogy Vdovec több társával szövetkezett, leginkább egy *Andrej Hatala* nevű drótoossal... (Viera Gašpariková: Zbojník Mišo Vdovčík. Mišo Vdovčík, a betyár. Mladé letá, 1966.)

A Trencsényi Állami Levéltárban található azok a latin okiratok, amelyekben a konskripció bizottság a lakosság foglalkozását is összeírta a Felső-Vág mentén. A listákban ez áll:

Dlhé Pole

„Ez a népség télidőben favágással és kenderolajból szurokfőzéssel foglalkozik, valamint edények drótozásával az egész királyság területén. Nyáridőben mezőgazdasági munkát végez.”

Kotesová és Kolárovice.

Leginkább drótosok.

(„Possessionem meret sibi plebs hymis tempore... per obductionem item Vasorum fictilium cum Drata ferrea toto anni tempore...”) A nép télvíz idején azzal keresi meg a kenyerét, hogy vasdróttal fonja be az agyagedényt

Rovné (Velké).

„1689 lakos. Ebből 191 fiú, 791 leány, 105 fráter. Szolgáló 14. A fő foglalkozás a drótosmesterség. Drótból rácsokat és kosarakat készítettek.”

Nesluša

„1090 tizennyolc éven felüli lakos. 305 paraszt, 18 zsellér, 5 bérlő. 176 fiú, 535 leány.” (Az eredeti szerint a számok összege Rovné és Neslusa esetében hibás – szerző megj.) Ugyanebből az évből való az a feljegyzés, amely a Canonica Visitatióban található, Velké Rovné-ről: „... többen a férfiak közül odahagyják nőjüket és gyermekeiket, s munkát keresni elmennek akár messzi földre, távoli országokba is, és nemegyszer előfordul, hogy idegenben maradnak hat, nyolc, olykor több évig...”

Ezekből az okmányokból nyilvánvaló a drótosmesterség határozott differenciálódása. Elterjedése és területi szóródása egyaránt azt mutatja, hogy önálló mesterség, sajátos munkafolyamattal, technológiával és színvonallal. Ekkor

ugyanis a drótosmesterséget már nem csak kiegészítő mellékfoglalkozásként üzték, hanem mint fő kereseti forrás is szerepel. Kotešovában és Kolárovicén egész évben azzal foglalkoztak, hogy „dróttal fonják körül az agyagedényt”, Dlhé Poléből eljártak az egész Monarchiába, Neslušában nem voltak még drótosok, Rovnéből pedig már a határokon túlra vándoroltak szerzte a világba.

Hasonló állítást találunk A. *Tatijev*nél is, aki *Magyarországi utazás 1849* (Uhorsky pochod 1849) című cikkében (Slovenské pohľady 1883, 3. sz.) egy öreg orosz katona elbeszélését jegyezte föl: „... nagy falvak arrafelé nincsenek, uram, hanem csak amolyan aprócskák szerteszórva a hegyekben, a nép meg, akit láttunk, az mind szegény, mert a föld itt rosszul terem s a lakosság... úgy látszik kissé lusta. Ők inkább vándorolnak, az asszonyok edényeit drótoztatják, csapdákat készítenek és azokat árulják. Ide Moszkvába is eljönnek. Az ábrázatuk meg olyan kedves – édestestvérednek neveznéd valamennyit.”

Ez, ugyebár, már pusztá ténymegállapítás. Az eredet kérdése magukat a drótosokat is foglalkoztatta. Nem egy közülük megpróbálta kideríteni, mikor és hogyan született a mesterségük, de nem sikerült. Még a legöregebbek is, a múlt század végéről, nagyjából egyformán válaszoltak arra a kérdésre, mikor kezdődött a drótoság, mikor kezdtek a drótosok világot járni: „Bizony én azt nem tudom. Vándorolt az ükapám, vándorolt a nagyapám, vándorolt az apám és vándorlok jómagam is.”

Az oroszországi drótosok nesztora, a Velké Rovné-i *Jozef Džavik* Drótos múlt (Drotárska minulosť, Živnost, 1943.) című cikkében írja: „A drótosmesterség létrejöttének és a drótból font, cínezett, később bádogból készült konyhai és gazdasági edények gyártása eredetének legnagyobb rejtélye abban van, hogy idő múltával és az öreg drótosok kihalásával megállapíthatatlanná válik, hol és mikor, milyen körülmények között született meg ez a titokzatos mesterség. Egy azonban bizonyos, a drótosmesterség csak azután jött létre, hogy kitalálták a drótot... A múlt század második felének elején úgy tanították nálunk az elemi iskolában, hogy bizonyos Rovné, amely Velká Bytča mellett fekszik (ma Velké Rovné) a drótosok hazája, ami azt jelentheti, hogy ez volt a drótosmesterség bölcsője. E minden valószínűség szerint helyes feltételezést, különféle jelek és körülmények igazolják...”

E „jelekből és körülményekből” több is akad (a drótosfalvak közül csupán Rovné pecsétjében fordul elő drótosfigura), ezért úgy tetszik, hogy e sorok írója minden kétely nélkül felsorakoztathatja más szerzők véleményét, akik ha nem is a keletkezés idejéről, de a bölcsőjéről vitatkoznak. *Fényes Elek* 1847-ben eként ír: „Rovné. Sűrű hegyek közt fekvő falu hatezer lakossal. Innen és erről a vidékről származnak az ismert drótosok, akik egész hazánkat végigjárják: szálfá növéssű, erőteljes, kemény lélettől edzett fajta, kik bár nyelvük szerint szlovákok, mégis szemmel láthatóan különböznek Trencsén megye egyéb lakosságától. A lakosság hat hetede vándorlásra adja a fejét, s olykor három-négy évig is távol vannak. Némelyek egy-két ezer aranyat is hazahoznak készpénzben és elmondható, hogy valamennyi falu között itt van a legnagyobb pénzforgalom, s messze földön nem beszélnek annyi nyelven, mint itt.”

A következő magyar történész, *Lovcsányi Gyula* tanúskodása a drótosmesterség fénykorából, 1881-ből való.

„Rovné ennek a völgynek legészakibb és legnagyobb falva, hegyen-völgyön rendezetlenül szerteszórt 889 házával, 6909 katasztrális holdon sanyarún éldegélő 4800 lakossal, ahol a zabon és burgonyán kívül csak némi káposzta terem.

Ez a szegény föld már a régmúlt időkben arra kényszerítette a lakosság két-harmadát, hogy másutt keresse mindennapi kenyerét. Így lett hát Rovné és a szomszédos Dlhé Pole a drótosok hazája, akik megfordulnak a Duna legdélibb vidékein is, s nemegyszer csak évek elteltével, de számottevő tőkével térnek haza. Így történt, hogy Rovné a vidék egyik leggazdagabb faluja lett, s e világlátottság okozza, hogy a túlnyomóan szegény és természetes rovnéi férfiak több nyelven beszélnek, odahaza kényelmesek és általában a környéken alig tapasztalt könnyed életet élnek.”

Anton Bielek, az író Felső-Magyarország egy-egy tájegységét, mind nemzetgazdasági, mind társadalmi-politikai szempontból tudta vizsgálni *Obchod, priemysel a hospodárstvo v Trenčiansku* (Kereskedelem, ipar és gazdálkodás Trencsén vármegyében) című cikkében, mely a Slovenské pohľady 1891. évi, II. számában jelent meg, tehát tíz évvel az idézett magyar szerző után. Azt írja: „...kezdem a drótosokkal azaz bádogosokkal, akiknek Rovné a központja. Két hegy közé ékelt kicsiny völgy, a lakosság szerte a hegyekben. Az első pillantásra nyilvánvaló mindenki számára, hogy az őslakosság kényszerűségből fogott bele a kereskedésbe. A kavicsos sárga föld azt sem adja vissza megművelőjének, amit az belefektetett. Mellékjövedelem lett a létfenntartás fő forrása. Ma Rovnéban felosztották a világot. Ezeké Oroszország, azoké Németország, amazoké Amerika és így tovább. Előfordulnak eltérések, de ezek legtöbbször hagyományból fakadnak. Idővel a szomszéd falvakban is meghonosodott az ipar, ma már Kysuce vidékén is ezrek meg ezrek üzik. A fejlődést itt is észrevenni. A régi drótos eltűnőben van, helyette megszületik a bádogárúját kínáló kereskedő. A drótosokat tulajdon társaik gúnyolódva »becárnak« szólítják. A mesterséget egyik a másiktól tanulja. A drótosgazda összeszedi a környékről a legényeket, magával viszi a világba, megtanítja őket a mesterségre. Az ilyen surbankó neve »dzsarek.« Nem egy drótos, aki tán még írni, olvasni se tudott, leleménnyel, és persze tegyük hozzá, szerencsével, meggazdagodott, gyárat alapított. Példa erre akad elég, az viszont érdekes, hogy kizárólag Oroszországban.

A drótos az év nagy részét szülőfalujától távol tölti. Legtöbbször csak sátoros ünnepeken vetődik haza, de ha karácsonykor nem áll módjában és nincs nagyon távol, hűsvétra szinte biztosan hazalátogat kedveseihez. És akkor érdemes őket megnézni, amikor a templom előtt várják a nagymisét. Csoportokba verődve ácsorognak. Viseletük azé a népé, akinél a kenyerüket keresik, s az ő nyelvét is beszélik. Így aztán hallani ott francia, orosz, német, román és még isten tudja, milyen szót. Aztán az ünnepek elmúltával szétoszlanak és szülőföldjük fellendüléséért bejárják a világot...”

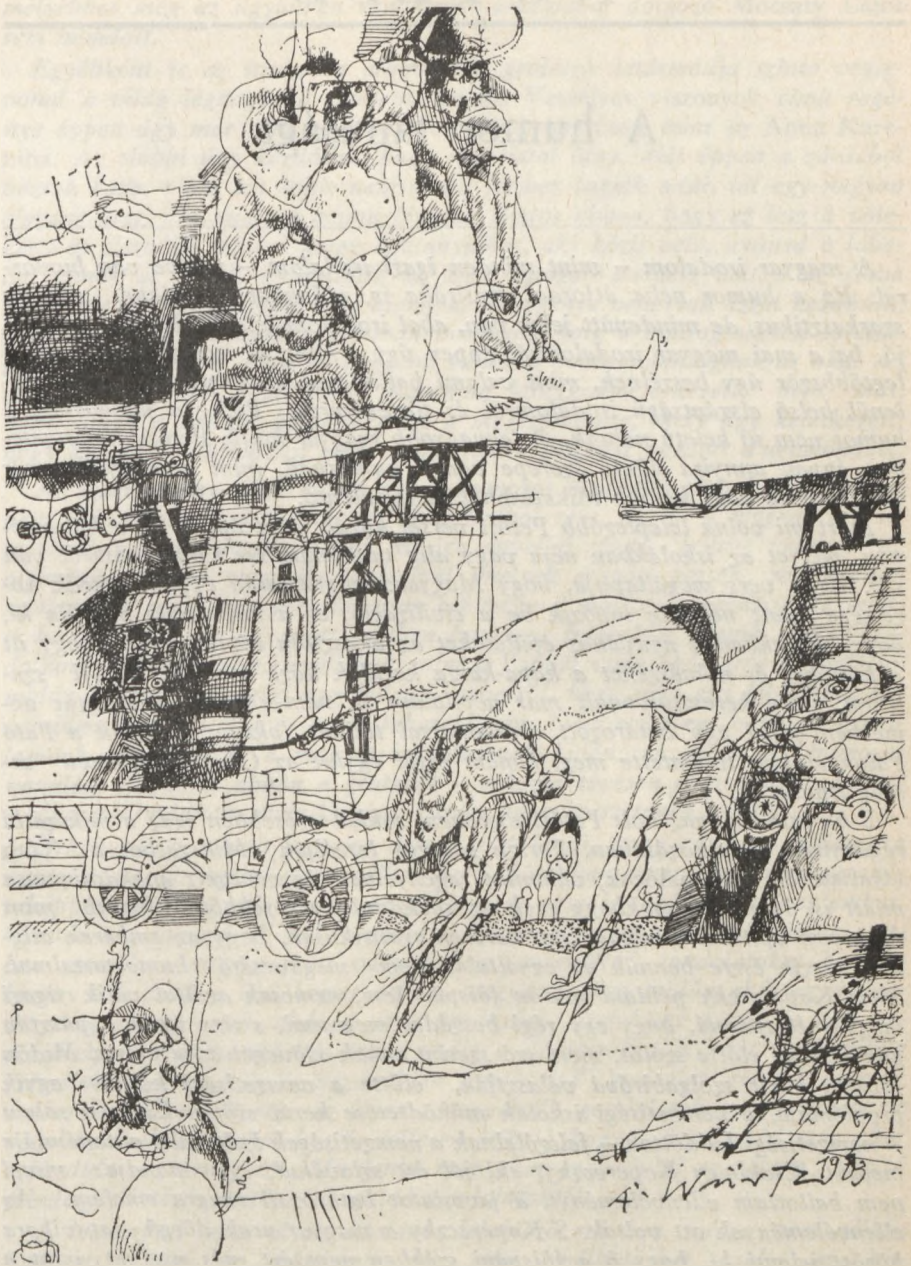
Megszületett a drótos, létrejött Drótosország.

Szlovákia északnyugati csücskében, amely földrajzilag a következő politikai-közigazgatási járásokat foglalta magában: Velká Bytča, Čadca, Kysuce-Nové Mesto, s részben Žilina és Považská Bystrica.

A drótosmesterség mint egyedülálló mesterség született meg, melyet a fénykorban körülbelül tízezren üztek. (1902-ben csak Velké Rovnéből 825-en voltak kenyérkereseti okokból a világban, s ezek túlnyomórészt drótosok voltak.)

A drótoság mint mesterség jött létre, de bonyolult fejlődése folyamán különféle szempontokkal bővült – a történelmitől az etnográfiaiig, a gazdaságitól a kulturálisig, a szociológiáitól a szociálisig, s ez összetevők némelyikében nem csak regionális, hanem szlovákiai missziót töltött be.

(Nagy Judit fordítása)



NOTESZ

A humor tanúsága

A magyar irodalom – mint minden igazi irodalom – telítve van humorral. Ez a humor néha átfordul szatírába is, időnként ironikus, sokszor szarkasztikus, de mindenütt jelen van, ahol irodalom létezik. Éppen ezért fájó, ha a mai magyar irodalomról éppen úgy, mint az irodalomtörténetről, legtöbbször úgy beszélnek, mint valami hallatlanul komolykodó, mérbetetlenül belső elszántságú irodalomról és történetéről. Pedig a játékosság, a humor nem új keletű nálunk. A legnagyobb magyar költő, Petőfi, költészetében éppen annyira döntő szerepe van a humornak, mint amennyire már Csokonainál vagy később Mikszáthnál megtalálható.

Mert mi volna leleplezőbb Petőfi versei közül, mint éppen az a költeménye, melyet az iskolákban nem vagy alig tanítanak. Az Okatootáiáról van szó. Ez a vers megállapítja, hogy Magyarországra talán éppen osztrák közelsége miatt nebezen lopózik be a civilizáció, ez a költemény mondja ki, hogy hazánkban a nyilvános épületeket az akasztója reprezentálja, hogy itt a költőket és művészeket a kapa-kasza kerülők közé sorolják. Petőfi szatírája, mely keresztülvonult már népdalain is, nem csupán a Magyar nemcsben ér el egy határozott és humorral telített fokra, nemcsak a Pató Pálok alakját teremtette meg, hanem ezzel együtt az Okatootáia nevű ország típusát is.

S ha mindez igaz volt Petőfi esetében, sokkal erősebben igaz a mikszáthi regényírás vonatkozásában. Persze sokszor leszólják Mikszáthot a Tóth atyafiak és a Jó palócok, valamint regényeinek úgynevezett anekdotizmusa miatt is. Igen ám, csakhogy ezek az anekdoták, melyekből Mikszáth mint regényíró építkezik, néha olyan véresen szatirikusak, hogy az emberek alig veszik észre bennük az egyáltalán nem megbocsátó humortartalmat. Mert Kopereczky például midőn főispán lesz, nemcsak azáltal válik igazi magyar főispánná, hogy egy régi beszédet megtanul, s úgy tűnik, pusztán gúnyolja az előtte szólót, mert szó szerint annak szövegét adja vissza. Midőn Noszty Ferit szolgabíróvá választják, előtte a nemzetiségi kérdés egyik problémája, a nemzetiségi iskolák működtetése kerül szóba. És igen sokan – nemzetiségi küldöttek – felszólalnak a nemzetiségek kulturális autonómiája mellett. Csakhogy Kopereczky, aki jól ért szlovákul, azt mondja: mivel nem hallottam ellenvéleményt, a javaslatot határozati rangra emelem. Az ellenvélemények ott voltak. S Kopereczky a magyar urak dörgő tapsvihara között jelenti ki, hogy ő a főispáni székben nem ért más nyelvet, mint a magyart.

Ezek után csak természetes, hogy noba Noszty Feri megválasztásának is megvolt az ellenzéke, a magyar urak kénytelenek fékezni magukat, mert ha egyszer elfogadták a törvénytelenséget, másodszer is rákenyszerülnek.

Azt hiszem, hogy ebben a jelenetben a magyarországi nemzetiségek helyzetének olyan leleplezése van – bár a forma anekdotikus –, hogy ennél mélyebbet még az ügyükben rendkívüli energiával dolgozó Mocsáry Lajos sem mondott.

Egyébként is az irodalom alapvetően groteszk látásmódja szinte végigvonul a világ legnagyobb művein. Laclós Veszélyes viszonyok című regénye éppen úgy már első hangütésében humortartalmú, mint az Anna Karenina. Az előbbi úgy kezdődik, hogy egy fiatal lány, akit éppen a zárdából hoztak bába, s aki azt sejtí: nemsokára férjhez fogják adni, lát egy nagyon elegáns urat, aki miatt a mama hivatja. Biztos abban, hogy ez lesz a vőlegény és elszorult szívvel megy édesanyjához, aki közli vele, nyújtsd a lábadat ennek az úrnak – tudniillik az illető látogató a cipész volt. S az Anna Karenina a világirodalom eme kiemelkedő regénye nem csak azzal kezdődik, hogy a boldog családok egyformán boldogok, míg a boldogtalanok sajátlagosan azok, hanem azzal is, hogy mi ennek a boldogtalanságnak az oka. Az a nagy gond, ami miatt Anna Karenina Moszkvába érkezett, nem más, mint annak a családi háborúságnak a megszüntetése, mely úgy keletkezett, hogy kiderült: Oblonszkij gróf, Anna fivére viszonyt kezdett a nevelőnővel.

Az igazi regény tehát éppen úgy a humoros attitűdön alapul, mint ahogy nem hiányozhat a játékoság az igazi lírából sem. És ha a magyar irodalmi fejlődést megnézzük, akkor Móricz novellái szinte telítve vannak az olyanfajta humor megnyilatkozásaival, melyek mögött persze mérhetetlen szomorúság rejlik, melyben látensen ott rezege a magyar elmaradottság miatti kétségbeesés, de ez adott esetekben humoros formában jelenik meg. Gondoljunk például olyan novellákra, mint a Papnál vagy akár arra a részletre, midőn Móricz megjegyzi egy féllábú emberről, hogy neki egy fél lábbal kevesebbet kell táplálni és ez is takarékoság. Nem véletlen, hogy az irodalomnak általában és a magyar irodalomnak különösen meglévő humoros vonulata újraéledt abban a groteszk – sokszor tévesen abszurdnak tartott – ábrázolásmódban, mely Örkény István írásművészetének sajátja.

Örkénynél a humor annyira átfogó tud lenni, hogy egy-egy pillanatra szinte a magyar sorsot veszi célba. Az ő Tótékban megrajzolt őrnagya voltaképpen nem kegyetlen, nem fennbéljázó és nem is tökéletesen üres ember. Csupán a „dobozolás” válik mániájává s az ilyen mánia, mely adott esetben személyes megnyugvást vagy éppen „megváltó” gondolatokat hordoz, bizony sok esetben emlékeztet arra a magyar sorsra, midőn akár az úgynevezett győri program, akár a nagy gazdasági átalakítás a vas és acél országává, akár a trösztösítés, akár pedig a decentralizálás mint valamiféle személyes megnyugvás és ugyanakkor „megváltó” gondolat jelentek meg az emberek fejében. Persze az ilyen „megváltó” gondolatok mégis objektíve ránehezdednek az emberekre és teljesen érthető, hogy a Tót család meg akar szabadulni az őrnagytól. Mindenki meg akar szabadulni az ilyen típusú mindent elintéző, mindent megoldó gondolatoktól.

A humorban tehát olyan általános leleplező erő van, melyet nem nélkülözhetett soha a művészet, és nem nélkülözhet soha az irodalom. Goethe egyenesen arról beszélt, hogy szinte szükséges az irodalmi művek hullámvázása. Ez a hullámvázás annyit jelent, hogy nem sikerülhet tömör, monolit módon tragédiát írni és Goethe példája szerint még a legszörnyűbb shakespeare-i tragédiákban is ott rejlik va-

labol a humor. Lear király bolondja, a Hamlet sírásói, a legjobb példák erre. S a humor, valamint a tragédia összeszövődése a legjobb eszköz arra, hogy mind a bumort mind pedig a tragédiát elmélyítsük. Mert nem arra a humorra van szükség az irodalomban, ami az úgynevezett kroit vagy a kabaretréfát jellemzi. Ezek a humor többnyire pillanatnyi hatásait adják anélkül, hogy a humor általános leleplező erejével élneek. S ha a mai magyar irodalom tanulni fog saját történetéből, ha igyekszik arra, hogy ábrázolásaiban a goethei hullámozás, a goethei eszközváltogatás meglegyen, ha kevésbé óhajt monolit lenni, akkor hirtelenjében kiderül: a humor nem életünk kísérőjelensége, hanem élettény, mely nélkül a művészi alkotás tartalmatlaná válhat. Mert a legtragikusabb és legfenségesebb óda mögött is valahol ott kell lenni a megütközés, a csodálkozás humorának.

HERMANN ISTVÁN

Noteszlapok — évforduló után

(A műfordító dilemmáiból I.). Hallgatom Sebestyén György új német szövegét a klagenfurti színészek előadásában a Vígsházban. Szép, pontos, gördülékeny, jól mondható – megannyi dicséretre méltó erénye ez egy színpadra készült fordításnak. Valami mégis, mégis hiányzik...

Hallgatom Sebestyén Györgyöt, az osztrák PEN Club alelnökét a magyar PEN Club találkozásán. Pontokba szedve fejtegeti Madách-fordításának vállalt feladatait és felismert nehézségeit. Tehát:

1. A Tragédiát meg kell ismertetni a német ajkú közönséggel. Erre a színpad a legalkalmasabb fórum.

2. A mai német nyelvérzéknek megfelelő szöveget kell adni, egy olyan publikumnak, amely a tévé, a rádió és a sajtó reklámhadjáratainak tömörségéhez, jelszavaihoz szokott, amelynek számára már nem írják át, nem stilizálják a telexen özőnlő híryanagot.

3. A gondolati tartalom érdekében sok helyütt fel kell adni Madách zengzetességét. A lírai értékeket csak az igazán exponált helyeken lehet megőrizni, például a konstantinápolyi szín kolostorablak alatti jelenetében vagy a haláltáncban.

Bizonytásul Sebestyén fel is olvassa saját fordításában a XI. színt záró Éva-sorokat, majd – összevetésül – *Mobácsi Jenő* elavultnak minősített átültetésében ugyanezeket. Utóbb, felkért hozzászólóként, *Keresztury Dezső* akadémikus mondja el (mintegy megerősítésül), hogy lírai hevületében összehasonlíthatatlanul gyengébbnek látja Madáchot, mint gondolati építményének egészében.

A két fordítást nem tudjuk egymás mellé fektetni: Sebestyéné csak 1986-ban jelenik meg, a tervek szerint a Corvina Kiadó és a grazi Styria Verlag gondozásában. Első vagy (a nézőtérít is idevonva) második hallásra

is hiányzik azonban a felolvasott sorokból a szimbolikus szó: „Strahl” (sugár). Pedig nélkül Éva lényege aligha érthető:

E földre csak mosolyom hoz gyönyört,
Ha *napsugár gyanánt* száll egy-egy arcra.

Igen, ez hiányzik – szinte korunk tüneteként – az új német Tragédia-fordításból. A hétköznapin felülemelkedő, szokatlanságában zengzetes, megállásra készítő váratlanság, az érzelmek ajándéka. Éva ma már nem lesz „az édenkertnek egy késő sugára”; megőrző, felidéző és otthont teremtő képessége a múlté: a klagenfurti rendezésben némi habozás után maga is leballag a sírgödört jelképező lépcsőfokon.

(*A műfordító dilemmáiból II.*) Lengyel Györggyel, a Madách Színház rendezőjével és Hazai György akadémikussal ülünk együtt már vagy egy órája. Hazai professzor készíti a török nyersfordítást a Tragédiából egy török költő számára, a vállalkozást a Nemzetközi Színházi Intézet magyar központja szervezi, amelynek Lengyel György az elnöke, engem pedig a munka részesévé avattak a konzultáció lehetőségével.

Látszólag könnyű dolgunk van: Hazai professzor, a kiváló turkológus az elmúlt hónapokat Madách Imre szellemi asztaltársaságában töltötte, a Tragédiát kétszer is színrevívő Lengyel György pedig kívülről tudja a szöveget. Valójában nincs könnyű dolgunk: minden értelmezett sor, minden, ma már magyarázatra szoruló metafora után egyre jobban érezzük a vállalkozás nagyságát. Az európai kultúrkörhöz tartozó népek nyelvén csaknem kivétel nélkül megszólalt már Madách, a bibliai keretszínec szövegét a fordítók saját nemzeti nyelvük kialakult frazeológiájával tolmácsolták. Most azonban a mohamedán hitvilágba kerül át Lucifer lázadása, az éden, a két fa bibliai legendája. És milyen lesz törökül a VII. szín beköszöntése, Tankréd lovag érkezése, aki kereszties hadjáratból érkezik:

Atyám, a szent sír harcosai vagyunk,
S a fáradalmas útból megpihenni
E város népe még be sem fogad.

Vagy hogyan szól a remélybeli török olvasónak a XIV. színben a ritka hazai vonatkozások egyike:

Ha nagy Hunyad nem méltó nép körében
Jó a világra, hogyha szerencsen
Sátornak árnya icszket bölcsején:
Mi lesz első hősből a keresztnek?

A falanszterjelenetben lapozunk. Ádám a múzeumban szemlélődik, de feszültsége egyre nő a Tudós magyarázataira:

Ez ló, de korcsult fajta, mondhatom,
Más állat volt ám hajdan *Al-borak*.

Ez Mohamed próféta lovának neve, de senki nem róhatja meg érte a fordítót, ha így adja vissza: „Arab telivér”. Nekünk, magyaroknak, azonban többet kell, hogy jelentsen: *Széchenyi István* lovát hívták így, a sor tehát egyike a Tragédia hazai utalásainak és bepillantást enged a képzettársítások, érzelmi kötődések gazdag birodalmába, a remekmű szellemi hátszobájába. Ez az egyetlen szó is figyelmeztessen bennünket a magyar olvasó felelősségére, akinek nem csak joga, hanem kötelessége érteni, megérteni, átörökíteni a madáchi szöveg minden árnyalatát, szépségét.

Tisztelem, becsülöm, de nem irigylem a Tragédia fordítóit.

(A rendező dilemmáiból I.). Szép sorozatát láthattuk-hallhattuk a Tragédiának az elmúlt évben: Szegeden és a Nemzeti Színházban, Zalaegerszegen és Miskolcon, Klagenfurtban és a Népszínház közművelődési pódiumán, változatlanul a Madách Színház műsorán, továbbá a Magyar Rádió hullámhosszán, s végül karácsonyra megjelent az 1938-as hangfelvétel új kiadása.

Az első benyomás tehát a bőség örvendetes zavarác: 45 év után először láthattunk egyszerre nagyszínpadi, szinte operai látványosságú előadást (Vámos László rendezését), kevesebb vizuális eszközzel dolgozó középízületi változatot (Lengyel György ismert munkája) és szobaszínházat (Csongrádi Mária rendezésében.) Volt ritusszínházi koncepció (Ruszt József felfogása) és a mostanság divó, folklórelemekkel díszített, Alsósztrégóvára transzportált játék (Csiszár Imre elképzelése). Jótékony gazdagság.

További ok az öröme, hogy nem született szövegellenes előadás. Tévédés ne essék szólván: nem a szállóigék teljes gyűjteményét kérjük számon a színpadon. Húzni-törölni a dramaturg és a rendező joga, sőt feladata, legkivált nem színpadra szánt mű esetében. 1980-ban például a szolnoki előadásban el tudtam fogadni a híres zárómondat hiányát, mint az adott és következetes rendezői koncepció szükségszerű következményét. Amikor azonban a minszki színház vendégjátékán a megtoldott szöveget észleltük, el kellett gondolkodnunk azon, hogy a szövegmodosítások bizonyos százalékka fölött indokolt a kérdés: a klasszikus textus nem áll-e útjában a rendezőnek, helyesen választott-e darabot elképzeléseihöz?

Ezúttal nem fenyegetett ilyen veszély, sőt a rendezők igen figyelmesen olvastak: számos olyan részletét bontották ki a műnek, amely a szövegben benne rejtett ugyan, de színpadon most élvezhettük először. A legfontosabb talán annak felismerése, hogy az Úr az I. és a XV. színben nem azonos: a mechanikus rend indulatos védelmezőjéből a dialektikus, magasabb minőségű, Lucifert is tartalmazó harmónia hirdetőjévé válik. Az ún. keretjáték új, nagy értelmezési lehetőségei nyílnak meg ezáltal – Zalaegerszegen és Miskolcon revelációnak hatott a zárójelenet. Ott a rezignált jóságú Úrral és az égi hierarchiába fintorral besorolt Luciferrel, itt az egymást kiegészítő-átfogó Úr és Lucifer távozásával és a magára hagyott emberpárral. Mit is kifogásolt 1862-ben Zilaby Károly, a Tragédia egyik első bírálója? Hibának rötta fel, hogy minden szereplő szájából a szerző beszél. Most Ruszt József nem kevesebbre vállalkozott, mint hogy megbontja Ádám szerepét: az álmodó, szemlélődő, fiatalnak megmaradó figurára és az öregedő, a történelmi színek jelmezeit magára öltő Ádámok sorára. Mindez együttjárt persze a szöveg felbontásával közöttük. Ugyanígy kézenfekvő ötlet volt Lucifer nevének (=fényhozó) látvánnyá értelmezése Miskolcon. Mindkét megoldásban talán a teljesebb következetességet hiányolhatjuk, maguk a rendezői elképzelések azonban méltóak voltak Madáchhoz és a nemes irodalmi nyersanyaggal dolgozó értelmezők eddigi legjobb munkáihoz.

Magyar rendező, ha a Tragédiához nyúl, nem tagadhatja meg, hogy egy százéves színpadi játékhagyománnyal rendelkező művel dolgozik. Ez nem csak akkor kézenfekvő, ha továbbépítő folytatásról van szó, hanem akkor is munkál bennük, amikor különállását, a megszüntetve megőrzést akarja a rendező kifejezésre juttatni. Ezúttal Vámos László vallott leginkább a száz év tapasztalatainak hasznosságáról és a Nemzeti Színház clötte volt

1299 előadásának jogfolytonosságáról. Amit értelmezésben, látványban, szepesztási gyakorlatban, színészvezetésben *Paulaytól Epp Kaiduig* itthon és külföldön felhalmoztak, azt Vámos most mérlegre tette a jubileumi előadásban.

Mi hiányzott mégis e gazdag és sokszínű évfordulás kínálatból? Jöszrevel két dolog. Az egyik, ami aggasztó: a szép magyar beszéd visszazorulása. A Tragédia versben íródott, gondolati és lírai tartalma egyaránt megköveteli a mives előadást. E téren a produkciók szinte feleződtek: Vámos László és Lengyel György sokat foglalkozott a plasztikus szövegmondással, a jambus kizengetésével – talán kissé ki is merült fiatal színészeik energiája ebben. Sajnos, a zalaegerszegi és a miskolci előadás hatásán sokat rontott a henye szöveg munka, az elharapott mondatok, a megzavart versritmus, a sok betoldás.

A másik észrevétel szintén színészetünk kortünete lehet: mintha megfogtak volna a nagy, emlékezetes alakítások száma, mintha szűnőben lenne a színészi öröm a Tragédia-előadásokon. Az persze a mindenkori rendezői koncepció lényegi vonása, hogy milyen évjáratú színészre osztja a három főszerepet és épít-e nemzedéki, tapasztalati konfliktust ezáltal közöttük. Mind a Madách Színházban, mind a Nemzetiben feltűnt, hogy a fiatal főszereplők mellett a fontos epizódokból (Péter apostol, Rudolf császár, Tudós, Eszkimó), hiányoznak a két színház neves vezető művészei, holott a százéves játékhagyomány egyik legértékesebb része, hogy az ősbemutatón *Prielle Kornélia* fellépett a londoni szín *Egy asszonyának* szerepében, az 1938-as lemezfelvétel pedig megörökítette a *Cigányasszony* szövegével *Márkus Emilia* hangját – és ehhez ki-ki hozzáteszi a kiváló epizódalakítások hosszú névsorát. Most, a feladat súlya alatt bizony olykor meg-megtántorodó fiatal színészeknek szükségük lehetett volna idősebb, tapasztalt pályatársaik segítségére, jelenlétére. Zalaegerszegen és Miskolcon Lucifer nem volt nemzedéktársa Ádámnak és Évának, s korántsem véletlen, hogy végigpillantva a jubileumi Tragédia-előadások során, inkább Lucifer-alakításokra emlékezünk: *Gábor Miklósr*a, *Blaskó Péterre* –, s (visszaulva az értelmezések új mozzanatára) az Úr megformálóira, *Máriáss József* jóságos öregemberére, *Körtvélyessy Zsolt* szikár falusi plébánosára.

(*A rendező dilemmáiból II.*). Sebestyén György némi rezignáltsággal beszélt klagenfurti közönségéről, akik jóindulatú nyíltsággal, de „az Alpesekből jöttek”, nemhogy „Madah” nevű magyar szerzőről, de még a német nyelvterületen örökösen felemlgetett állítólagos mintáról, *Goethe* Faustjáról sem igen hallottak. Íme, a rendező, *Ferkai Tamás* Szküllája.

A rendezői elképzelések valóra váltásához adva volt egy kisvárosi színház együttese és lehetőségrendszer, Ferkai szemlélatomást kénytelen volt kevés schillingbe kerülő előadást rendezni. De „raktárról gazdálkodott” a szó átvitt értelmében is, amikor alkalmazkodnia kellett társulata és közönsége beidegződéséhez: Lucifert középkorú rezonőrre bízta, aki még csaknem Paulay korának stílusában játszott; talpig feketébe öltöztette, ujjára nagy vörösköves gyűrűt húzott; Ádáma gyermekét lelkesedő volt, Évája természetesen szöke naiva stb. Íme, a rendező Kharüdisze.

A kettő között aztán sziklának ütközött az előadás hajója. Bevalljuk: a rendező jó néhány megoldását nem értettük. Miért kellett elhagynia a második prágai színt, a Tanítvány jelenetét? Számos fontos gondolata szükséges lett volna a nagy gondolati ívek felvázolásához... Miért kellett – eddig teljesen szokatlan módon – az Első demagógot és Péter apostolt egy-

azon színészre osztani? Ismerjük a száz év színháztörténetéből a Péter-Patriarcha és a Péter-Agg eretnek szereposztás értelmező lehetőségét. Ha egy színész játssza őket, az előző cserben az eszme visszájára fordulása, az utóbbiban az eszme továbbélése fejezhető ki a pusztá kioskztással. A mostani megoldás mögött nem láttunk ilyen koncepciót... Iskoláink, közgyűjteményeink ellátottságát ismerve, némi irigységgel figyeltük a falanszterjelenet nagyképernyős diavetítőjét, színes videóját, amelyen az Aggastyán megjelent és igazságot osztott. Csakhogy a technika jelenléte a színpadi előadásban kényes elem: precíz begyakorlottságot kíván. Nem válik a klagenfurti előadás dicséretére, hogy a budapesti vendéjáték alkalmából három alkalommal is „belebeszél” az Aggastyán a színész szövegébe, amelynek másodpernyi pontossággal kellett volna kezdődnie és végződnie. A hatászűneteket tartó, deklamáló színészek mintha belefeledkeztek volna saját alakításuk varázsába.

Sebestyén György mesélte, hogy fordítását először a bécsi Burgtheaternek nyújtotta be előadásra. A válasz az volt, hogy a színház nem szándékozik faustiadát játszani, de ha mégis vállalkozna ilyenre, akkor az originálisat, Goethe művét tűzi műsorra. Most megtudtuk, hogy a csesztve-i emlékmúzeum térképére 16 előadással felrajzolhatjuk Klagenfurtot. A frontátörés, a német nyelvterület meghódítása mégsem, ezúttal sem sikerült. Marad a színháztörténet vigasza: Paulayék és a hamburgiak 1892-es bécsi sikere meg a Burgtheater már-már legendás 1934. évi előadása.

(Egy másik kibívásról) A Népszínház közművelődési fóruma előadáshoz készülődik Kispesten, a Latinca Sándor Gép- és Villamosipari Szakközépiskolában. Pódiumról azonban csak a szórólapon esik szó: egy köves padlójú helyiségben (ebédlőben?) ülünk, a fogason 15 kép, *Varga Mátvás* Tragédia-kerámiatányérjainak reprodukciói. A négy szereplő ugyanolyan széken ül, mint jómagunk.

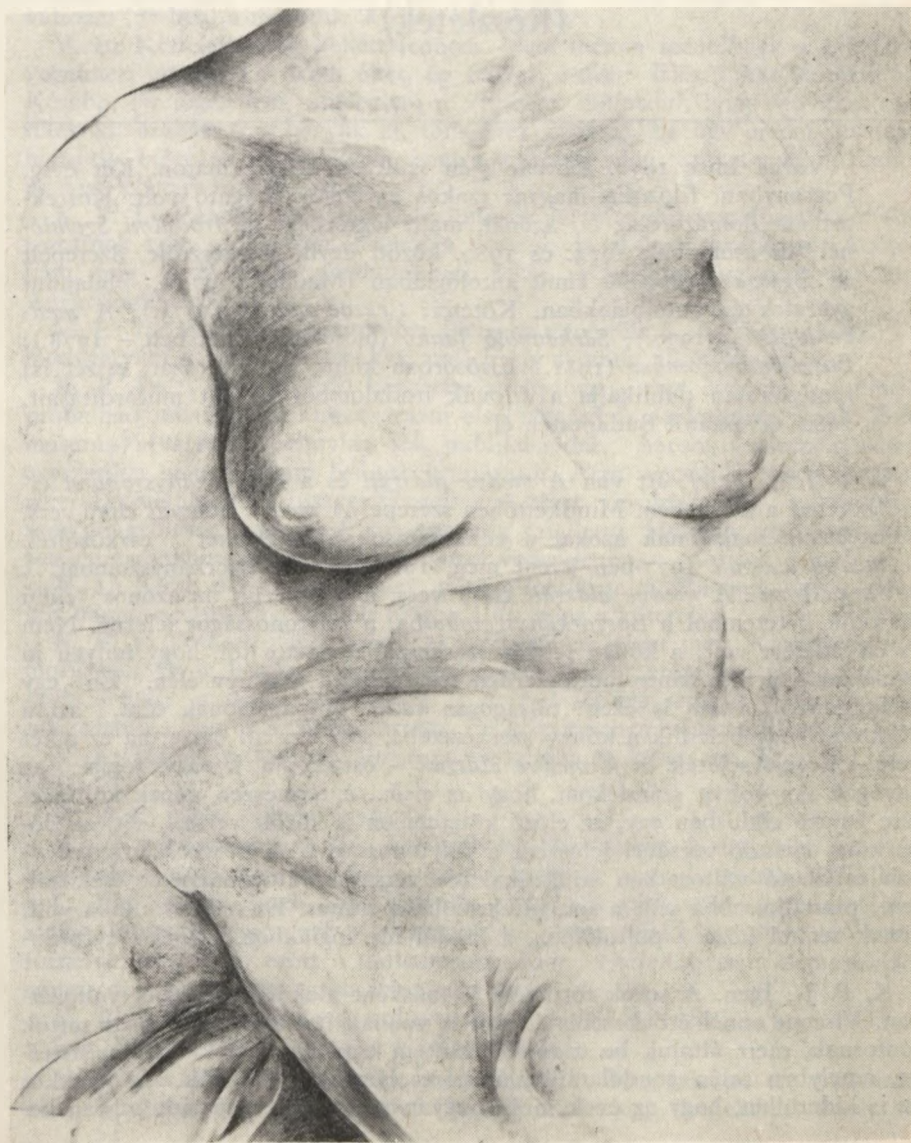
Feláll *Kürti Papp László* mint Narrátor és elkezd, bevezeti, kommentálja az előadást, leakasztja a már „leszerepelt” képet és emellett – a hagyományos színészi eszközök segítsége nélkül is – karaktereket formál: mint Úr az első színben ideges, a zárójelenetben viszont lehiggadt igazságtevő: Eszkimója riadtan rétova; falanszterbéli Tudósa hiú és álságos. *Rosta Sándor* Adámja talán halványabb, kevésbé lobogó-lelkesedő, mint ahogyan a szövegben áll, de 16–18 éves fiúkból álló közönségéhez éppen ezzel kerül közelebb. *Jakab Csaba* Luciferjének – nemcsak a szöveg szerint, de a mostani produkcióban is – mintha kicsiny lenne a tér: erőteljes egyénisége, visszafogottsága nagy színészi formátumot sejtet. *Szilágyi Zsuzsa* meleg hangszíneiben őrzi az elveszett édent.

Szerencsés gondolat volt Csongrádi Máriától, hogy a Tragédiának egy-egy tanítási óra keretében előadható kb. 450 sorát összekötőszövegbe ágyazta és hogy ezt a feladatot – bár prózában kérte – költőre. *Kelényi István*-ra bízta. Megtette ezt már *Németh Antal* is 1935-ben, amikor *Szabó Lőrinc* versivel fűzte össze hangjátékká Tragédia-adaptációját a rádióban. (A Szabó Lőrinc-strófákat éppen a Palócföld közölte először nyomtatásban, 1968. évi 1. számában.) Akkor *Csortos Gyula*-Lucifer volt az akusztikus előadás játékmestere. Csongrádi Mária külön Narrátort alkalmazott: ezzel megnövelte a szereplők (és a lehetséges kapcsolatrendszer) számát, s – alapvetően didaktikai céljának megfelelően – nem tette az értelmezés részévé azzal, hogy az egyik főszereplőnek adta a szöveget. Mert kinek is készült ez a szobányi produkció?

Azoknak a nézőknek (elsősorban fiataloknak), akik nem végeztek-végzettek gimnáziumot vagy szakközépiskolát, nem találkoznak kötelező olvasmányként a Tragédia amúgy sem könnyű szövegével. (Ebből a szempontból a kispesti publikum nem volt tipikus: az itteni diákok tanulták magyarórán Madáchot). És nem feledjük: az ország lakosságának többségét ők teszik, a Tragédia potenciális közönsége.

45 perc után zúg a taps, majd zsákba kerülnek a felgöngyölt képek (de kár, hogy nem színesek voltak!), a széksorok visszarendeződnek. Újabb 10 perc múltán semmi sem emlékeztet a helyszínen arra, hogy a csoda, a színháznak ezúttal délelőtt 11 órai csodája percekre felsugárzott.

KERÉNYI FERENC



M Ű H E L Y

...a grimasz az arcomon nem látszik...

— több napos beszélgetés Varga Imrével,
valamikor 1983 nyarán —

(Részletek)

Varga Imre 1950. február 5-én született Kisgyarmaton. Két évig, Pozsonyban, filozófia–magyar szakos egyetemi hallgató volt. Korrek-torként dolgozott az *Új Szónál*, majd lektorként az *Irodalmi Szemlé-nél*; ez utóbbinak 1974. és 1980. között egyik szerkesztője. Szerepelt az *Egyszemű éjszaka* című antológiában (Madách, 1970.), valamint gyermekvers-antológiákban. Kötetei: *Crusoe-szaltók* (1975.); *A med-ve alászáll* (1977.); *Sárkányölő Jankó* (mesekönyv, versben – 1978.); *Boszorkányszombat* (1981.) Elsősorban költő, de ír prózát, esszét is; rendszeresen publikálja a szlovák irodalomból készült műfordításait. 1980 tavaszától Budapesten él.

Kőrössi P. József: Itt van *A medve alászáll* és a *Boszorkányszombat* cí-mű köteted a kezemben. Mindkettőben szerepel *A medve alászáll* című vers. Kijegyeztem magamnak azokat a változtatásokat, amelyeket eszközöltél. *A medve alászáll* 1977-ben jelent meg, 1981-ben a *Boszorkányszombat*. . .

Varga Imre: *A medve alászáll* című vers, ami átkerült az azonos című második kötetemből a *Boszorkányszombatba*, a folytonosságot jelezné. Nem az én ötletem volt, a könyv felelős szerkesztője vetette föl, hogy milyen jó lenne ezt a verset szinte mottószerűen szerepeltetni a könyv élén. Én egy ideig gondolkodtam is ezen: túlságosan ríktó propagációnak tűnt, aztán rájöttem, hogy beleillik a könyv szerkezetébe, sőt: úgy áll össze, ha ez a két vers – a verses játék és *A medve alászáll* – összefogja, keretbe fogja az anyagot. Az volt a szándékom, hogy az első... a természeti népek költésze-tére hajazó ciklusban egy, az előző kötetemben is közölt verssel, sőt, az elő-ző kötet címadó versével jelezzem a folytonosságot. *A Boszorkányszombat*-ban található változatban stilisztikai és verstani változtatásokat eszközöl-tem: plasztikusabbá vált a sor, kifejezőbbé a ritmus. Ez műhelymunka volt, ennek semmi köze a politikához, a kiadói ideológiákhoz, vagy az évfordulókhoz.

K. P. J.: Igen. A sorok tördelése is másként alakul a második változat-ban. Viszont ennél érdekesebb dolgok is vannak itt, amelyeket azért tartok fontosnak, mert általuk be tudunk tekinteni egy olyan szakmai mozgástér-be, amelyben talán gondolataid alakulását is megfigyelhetjük. Ugyanakkor az is kiderülhet, hogy az évek során hogyan változtak eszközeid, hogyan ke-

rested és találtad, vagy nem találtad meg azt a formát, amelyben egyre pontosabban fejezheted ki magad.

A *medve alászáll* című vers második szakaszának harmadik sorában, az első változatban használt „lebulló”, lágy hangzású szót – a *b* és az *l*-ek puha havazását – a hangos, ropogó, kopogó, kemény csörgésű „lepergő” szóval cserélted föl (*p, r, g*). . .

V. I.: Ezekről nem szívesen beszélek. A szóváltogatás vagy magyarózta magát, vagy nem. Ha nem, akkor fölösleges volt, és fölösleges a kimosakodás is. Formai, verstani kérdések ezek, melyeknek nyilván tartalmi vonatkozásuk is van.

K. P. J.: Általában a lágyabb, kellemesebb hangzású szavakat cserélted kopogó, dübörgő, hangos szavakra. Nem árt, ha újra megemlítem: az első változat '77-ben, a második '81-ben jelent meg. . .

V. I.: Kíméletlennek kellett lennem. Nem tartom szenteknek a saját szövegeimet, elvégre én írtam őket, én felelek értük. Elég sokat változtatok. Később, ha legépelem, átgépelem a verseket, előfordul, hogy szavakat cserélek ki, szakaszokat hagyok el, tömöríték; csetleg, ha úgy érzem, valami hiányzik, beleírom. Nem hiszem, hogy a verset az isten, vagy a múzsák súgják, és nem lehet rajta változtatni.

K. P. J.: Vannak itt olyan változtatások is, amelyek összefüggéseket változtatnak meg gyökeresen. Ennek a versnek az első változatában Atyácskám, míg a *Boszorkányszombat*-beli, tehát a későbbi változatban már Anyácskám szerepel. . .

V. I.: Ez sajtóhiba... Sajtóhiba. Igen, ez egyértelmű. Az Atyácskám, a medveatyám a vogul mítoszokra utal. Ez a nyomda alkotókészsége.

K. P. J.: A Tóth László készítette interjúban – úgy éreztem – mintha próbálnád mentegetni, kimagyarázni első kötetedet: nem tartod jónak. Egy-másután olvastam viszonylag sok publikációdát, három verseskönyvedet: egyszerűen nem találtam bennük üresjáratot. Arra vagyok kíváncsi, hogyan sikerül kiválogatnod, összegyűjtened egy kötet anyagát, úgy, hogy abban sem pongyolaság, sem üresjárat nemigen található. Honnan ez a fegyelmeczettség és önkontroll? Mennyit dolgozol verseiden?

V. I.: Kicsit udvariasabb vagy, mint a kritikusaím. Én nem tudok olyasmit mondani, ami engem jobb fénybe állít, mint a kötetecím.

K. P. J.: A *Lied* című versed az *Életünkben* jelent meg. Klasszikus szomorúságot érzek benne; megvertséget, amit viszont erősen viselsz. „*fecskék csontja hull; / a föld is megremeg.*” „*a szél fűrésze csontot ért*”, „*boszognak rémei*”. Fontos versnek tartom, de könyveidben nem találkoztam vele.

V. I.: Ha jól tudom, a válogatott verseimbe se került be. Nem is tudom miért.

K. P. J.: Nem annyira fontos?

V. I.: Az élmény még elég közel áll hozzám. Rossz, bizonytalan időszakban nagyon szerettem egy lányt, akivel mégsem sikerült igazából találkoznom. Ezt ne úgy értsd, hogy pusztán valamiféle kamaszos vágyódásról beszélek. Megpróbáltam ezt a szétszórtságot, borzalmakkal telített időszakot formáival enyhíteni: ezért a dallamosság. Nem véletlenül írtam németül a címét: az a lány is német származású volt.

K. P. J.: Mindenképpen említettem volna *Szőcs Gézát*; úgy érzem, van valami közös a verseitekben, a költészetetekben.

V. I.: Azt akarod, hogy megmagyarázzam. . . Meg lehetne ezt magyarázni. . . Tudom, ez a rokonság nem hatásszinten megy. Legalábbis az én ré-

szemről nem. Szőcs Géza is elemibb crejű költő annál, hogy hatással lett volna rá az, amit én csinállok. Egyrészt a gondolatiság, a filozófikum igénye az, amit én a szövegeimben, verscimbem fontosnak tartok; másrészt meg a... képek, mítoszok, mesék... Ezt a kettőt elég nehéz összegyűrní, mert -, hogy is mondjam - két irányba tartanak. A gondolatiság a filozófikum a versben, ugyanakkor a mítosz, a meseotívumok a mesék képei, a legendáké; valamiféle epikum, prózaiság és lírikus szenvedély... A versben ez nem jár együtt, sőt... kiszorítják a gondolatiságot, a filozófiát a versből. Megpróbáltam a kettőt egyeztetni. Szőcs Géza verseit olvasva, megismerve, úgy érzem, hogy ő nem csak a romániai magyar irodalomban jelent újat, új hangot, hanem egyáltalán a magyar irodalmi közegben is egészen új jelenség. Ha majd elmúlik az ő divatja is, erre rá fognak jönni. Ő nem csak divat, hanem valóban olyan költő, aki fontosakat mond, és úgy érzem, a módszere is nagyon jó. Az a módszer, ami engem is izgat, engem is mozgat, engem is foglalkoztat: a gondolatiságnak és a gondolatelőttiségnek az összszegyúrása. Meg lehetne magyarázni, hogy ez a helyzet miért éppen kisebbségi közegekben termelődik ki. Erre megvan a lélektani, szociológiai magyarázat.

K. P. J.: Komoly élmény volt, hogy fölfedezhettem köztetek ezt a rokonságot. Hogy lehet az, hogy Szlovákiában és Kolozsváron, egymástól teljesen függetlenül, egymástól szinte elzárva, két hasonló korú költő hasonlóképpen lát, gondolkodik, sőt - újra kihangsúlyozom: - egymástól függetlenül - hasonlóképpen fogalmaz meg hasonló gondolatokat saját magáról és a világról. Nálad is találkoztam például a *szétszerelt* szóval, amelyet te is - akár csak Szőcs - olyan jellegzetes kontextusban használsz. Idézem *Ősz* című versedből ezeket a sorokat: „*Szétszerelt csókák, pintyek, / szétlazult őzek / szarvasok / beomlott hátú vadkanok*”. Egy *asszonyszeretőhöz* című versében pedig ezt írod: „*Tudnál-e olyan bonyolultan szeretni, ahogy én kívánlak*”; Szőcs ezt írja *Hajócsavar* című versében: „*Olyan lány kell nekem, aki örülne a hajócsavarnak*”. Nem csak hangulati rokonságot érzek a kiemelt szövegrészek között, hanem... Hogy van ez? Lelkicikben is nagyon hasonlítotok egymásra...

V. I.: A vers megírása után nem érdemes magyarázni születésének a körülményeit. Ez a vers azonban valóban konkrét élményből fakad, és az indító mondata - amit idéztél - is konkrét: az asszony számára ez kaland volt, a férje mellől elfutott, jött hozzám... szóval... nem... Semmiféle irodalmi remineszcenciák nem éltek akkor bennem. Erre a helyzetre gondoltam, ezt akartam megírni, ezt akartam számomra világosabbá tenni versben. Olyasmit kérdeztlél, amire nemigen tudok válaszolni. Nem tudom, miért ez a rokonság, miért ez a hasonlóság. Bizonyos szemléletj rokonság, hasonlóság, bizonyos törekvéseknek azonos iránya lehetséges. Másrészt pedig elképzelhető, hogy az indulatok is hasonlóképpen működnek bennünk.

K. P. J.: Én is ezt sejtem.

V. I.: Van valami ebben, mert Szőcs világában is megjelennek ilyen képek, képzetek. Az *Ősz* című versem, ez a '77-es szöveg, lehet, hogy már az ő szemléletének az ismeretében is íródott. Ezt a verset, annak idején dátum nélkül közölték, nehogy valami célzást érezzen belőle az olvasó. Az 1977-et kihagyták a cím mellől, nehogy ez a pesszimizmus dátumozott legyen. A historizmus, amiről beszéltem már, itt is érvényesül: lehet beszélni problémákról, gondokról, de légy időn kívül pesszimizista, légy a római költő sarujában pesszimizista, légy a francia forradalom bukása utáni állapotban pesszimizista...

K. P. J.: Erőltetni sem akartam, kimondani sem, most már megteszem: éppen helyzeteitek hasonlósága miatt kínálkozik a párhuzam. Aki ismeri Szócs Géza verseit és a te verseidet, nem tekinthet el ettől: nagyon sok közötk van egymáshoz. A magyarázat, amit te is érintettél az előbb: hasonló életkörülmények, hasonló élethelyzetek szülik a hasonló életérzést; és köztetek – persze – alkati hasonlóság is felfedezhető. . .

V. I.: Érdeklődési kör is. . . Kolozsvárott, beszélgetésünk egy része *Hamvas Béla* kéziratban terjesztett hagyatéka körül folyt. Nem volt véletlen.

K. P. J.: Te magad gondoltál már erre a rokonságra? Mondta még valaki?

V. I.: Nem mondta, még nem említette senki. Te mondd, és kellemesen meglep, mert Szócs Géza verseit szerettem annyira, hogy ez az összehasonlítás érzéseket keltsen.

K. P. J.: Fontos könyv a *Boszorkányszombat*, és benne *A medve alászáll* című vers. Beszéltünk már róla, de nem árt, ha másképpen is közelítünk hozzá. Nem vagyok előadó, de vagyok annyira exhibicionista, hogy szalagra mondjam magamnak ezt a verset. Születésmítosz. Keserves. Önmagad megvajúdásának a pillanatai. . . Önvajúdásaid. . . Idézek belőle: „*Mikor Atyácskám szépmivű bölcsőben alábocsátott / fekdtem nagy mendencecsonban ez az én bölcsöm / lendített csillagtól csillagig a szél kacarásztam / mikor Atyám a föld iránt eresztett / mikor megcsörrentek a láncok / szolt jó Atyám beteget aggot boltat ott lent elkerüld / A föld A föld A föld A föld A föld A föld / felszökök ujjongva magamban*”. Hihetetlen. Banalitásnak tűnik talán első látásra, első olvasásra ennek a szakasznak az indítása: ötször egymás után: A föld, A föld. . . Kihangsúlyoznám a szövegekörnyezet fantasztikusan nagy hatását; itt semmi más nincs, ötször ismétlődik ugyanaz a szó: nem talajról, nem is a gömbről van itt már szó, hanem az ellipsziszről, a pályáról.

V. I.: Nem lehet véletlen, és jó fülre, érző szemre vall, hogy ezt a sort megtaláltad. Ez valóban a „Földet”-érés verse. Az első kötetemben található szövegek absztraháltak, nyelvi irányultságúak, nyelvi „témájúak”; képei lazán társulnak. *A medve alászáll* című versben stilizálva próbáltam megfogalmazni azt, hogy „Földet” értem: abba a világba jutottam, amelyben nekem élnem kell.

K. P. J.: Élned és pusztulnod, erről is szól a vers. . .

V. I.: A váltás maga, így utólag, ellenőrizhetetlen. Úgy éreztem, hogy a Földre kell érkezennem ebből az elvont nyelvi anyagokkal, zárt képekkel tündöklő égből. Alapanyag volt hozzá, úgyszólván az én élményemet mondták el a vogul medveénekek. Az ember egy ideig titkolja a tapasztalatait, megpróbál az eszményekben, a szavakban élni; gondolzza a gesztusait. A férfikor részint akkor kezdődik, amikor vállalod a tényleges tapasztalatokat. A versbéli halál, betegség, öregség hármasélménye a Sziddharta legendakörből kerül a versbe. Számomra ez a földetés azt jelentette, hogy azt az életet próbálom versekben rögzíteni, amit tulajdonképpen élek. Ez egy ideig csak próbálkozás szinten folyt. *A medve alászáll* című könyvet egyrészt a stilizáció és az élménybeszámoló közti feszültség jellemzi; a mítosz és a napló közti feszültség. Ezen csak a későbbiekben sikerült valamit változtatnom, enyhítenem. Én is sorsdöntőnek és lényegesnek tartom *A medve alászáll* című versemet, mert ebben fogalmaztam meg először olyasmit – versben, ritmizálva –, ami korábban csak, mint elképzelés, mint igény, kép és ösztön élt bennem.

K. P. J.: Akkor sejtetted már, milyen váltás – kitelepedés, ottmaradnak a gyermekeid – következik be az életedben?

V. I.: Nem tudtam. Rögtönzésszerűen írok. Nem tudnám most elmondani, hogy öt-tíz éven belül mit fogok csinálni. Nyitott vagyok az élménynek is. Néha megtörtént, hogy elhatároztam valamit: most ezt kell írnom, ezt kell befejeznem, és leggyakrabban nem sikerült.

K. P. J.: A *Boszorkányszombat Vershez közelítve* című fejezetét, egy a *Termeszettjárók Enciklopédiájából* vett idézzettel indítod. Ha nem jelölnéd meg a forrást, gondolkodás nélkül verseid megközelítéséhez – *a vers* – megközelítéséhez írt útbaigazításnak gondolná az ember. A forrás megjelölése után sem gondolhatom másképpen, de így már érzem mögöttem a fintort. Idéznék ebből három-négy mondatot: „Ne vegyünk fel olyan öltözetet, amely suhog, vagy fűhöz, ágakhoz, kövekhez érve zizegő hangot ad. Mozdulataink legyenek hangtalanok, könnyedek és folyamatosak. Guggolva, térdgugózással, lelapulva, fedezéktől fedezékig ugrálva, kígyószerű mozgással hason kúszva, vagy könyönkünkön mászva haladjunk előre. Minden mozdulat előtt gondosan tekintsük át a terepet magunk előtt és magunk körül, és gondoljuk át előrehaladásunk további szakaszait. Lehetőleg olyan helyekre lépünk, ahol nincsenek száraz ágak, amelyek lábunk alatt megrecsenhetnek. Hogyha mégis ilyen terepen kényszerülünk átmenni, először lépünk mindig lábujjhegyre, és csak azután ereszkedjünk a talpunkra.” Stb. Szívem szerint teljes terjedelmében idézném a szöveget, annyira találó és ugyanakkor kikezdehetetlen, megismételhetetlen humora van.

V. I.: Első változatban nem is annyira az olvasónak szólt, mint saját magamnak. . .

K. P. J.: Hogyan írjunk verset?

V. I.: Hogyan lehet megközelíteni a verset, a vers tárgyát. . . Mint bűjcskában a rejtőzködőt. . . Mikor erre a szövegre rábukkantam, azt éreztem, hogy nem kell újra fogalmazni, semmit nem kell stilizálni, ebben a formában is azt mondja, amit én, esetleg másféle stilizációban, másféle formában elmondhatnék. Akár konkrét versnek is felfogható, elfogadható. Az idézőjel, a forrásmunka megnevezése és a cím között ironikus feszültség van.

K. P. J.: Ez a fintor benne. . .

V. I.: Igen, ezt akartam.

K. P. J.: *Abbáziai naplólap* című versedről újra a *Nem kár* indulatai jutnak eszembe. Így fejezed be: „*A napon heverészők álmosan nézték, hogy bajóra száll a nép, és elindul a tengerre, kifelé vonulva nyelvből és hazából.*”

V. I.: Ennek a versnek története van. . .

K. P. J.: Örülök, hogy ráéreztem. Érdekelne. . .

V. I.: A szöveg azok közé tartozik, amelyeknek a történetére emlékszem. Olaszországba készültem, nem kaptam útlevelet, viszont kötöttem magam ahhoz, hogy mediterrán vidékre menjek nyaralni, ez Grúzia fekete-tengeri partvidéke volt: Abházia. Épp abban az időben jelent meg *Babrat Sinkuba* könyve magyarul, a *Hirmondó*, ha jól emlékszem a címére. Ebben a könyvben egy kipusztult nép sorsát írja meg, az ubihokét. Épp az ő volt lakóterületükön voltunk elszállásolva, egy KGST-nyaralótelepen. Napozás közben eszembe jutott a könyv és az ubihok sorsa. Néztem a kirándulóhajókat, és ez a kép rögződött bennem: napoznak az emberek, süttetik a hasukat a nappal – csehek, magyarok, bolgárok, románok – és száz évvel ezelőtt épp ott történt a tragédia. Ezt minden moralizálás nélkül átéreztem. Élt ott egy nép,

és csupán két tárgy maradt belőle: egy kürt, a szuhumi múzcumban, és egy kard. Egy hétfői napon elmentünk Szuhumiba; a múzeum éppen zárva volt: nem láthattam ezt a két tárgyat sem. Személyes ügyemmé vált az, hogy egy népet egyszerűen eltüntettek. A kirándulóhajók pedig nem ok nélkül idézték emlékezetembe a kitelepítést: a múlt században, az orosz állam és a törökök megegyeztek az ubihok feje fölött: egy részüket Törökországnak adták el rabszolgának, másik részüket kiirtották. Az utolsó ubih ember, ez a hírmondó, akinek az elbeszélését irodalmi formába önti Babrat Sinkuba.

K. P. J.: Gondolod, hogy másokat is ennyire foglalkoztatnak a genocidumok, mint bennünket?

V. I.: Mint magyart, vagy mint kisebbségit? Hogy érted azt, hogy bennünket?

K. P. J.: ...

V. I.: A veszélyezettettség érzése, azt hiszem, történelmi okokra vezethető vissza. Egyszerűsíteniék, ha azt mondanám, hogy történelmi betegség, mert ezzel elkenném a tényleges okokat. A függőség, a történelemben elfoglalt helyzet, a határok elvesztése... A szlovákoknál is előfordul – mostanában egyre kevésbé –, mert feltörekvő kis nemzet. Nem ismerem annyira Európa kis nemzeteit, hogy általánosabban meg tudjam ezt fogalmazni, de talán mindenütt élnek ezek a féltelmek, ezek az indulatok: elveszünk, valami visszavonhatatlan történik velünk.

K. P. J.: Ugyanezt érzem egy másik... Most segíts nekem...

V. I.: *A Nem mondok halotti beszédet...*

K. P. J.: Igen, azt hiszem... ez az a versed...

V. I.: Sírnyalázók ellen írtam...

K. P. J.: Erre gondolok... Az ordások gyakori emlegetése, világbaüvöltése –, ami nyilvánvalóan valamiféle utolsó üvöltésnek készült – olyan elemi erővel akar szólni, ami nekem újra a nemzetféltő költőket juttatja eszembe.

V. I.: Ennek megint csak története van. Inkább verskeltő indulatra emlékszem. Szerkesztő koromban elég sok Fábryt méltató, Fábryt sirató, Fábryt bemutató kéziratot kaptunk. Általában –, mint afféle szerkesztőségi mindenesnek – nekem volt a feladatom, hogy ezeket a kéziratokat elolvassam, és, ha közlésre érdemesnek tartom, a főszerkesztőnek továbbadjam. Egy idő után, mikor hatalmasan összegyűltek ezek az anyagok, izléstelennnek tartottam, hogy egy ember glóriájába így belekapaszkodnak ezek a senkik, akik magyarul se tudnak igazából, akik fogalmazni se tudnak, és érvényes gondolataik sincsenek... Egyszerre csak meg kellett írnom ezt a verset. Ez volt az indító élmény. Nyilván belekerült azokból a momentumokból is jó néhány, amiket te mondtál. Nem véletlenül kerültek oda a farkasok, a sírkaparó vadak.

K. P. J.: *A toronyépítő jeleket lát* című versben van két olyan sor, amit bekereteztem magamnak: „Tőlünk minden jel, s elvontság idegen, s minden, mi másra utal, idegen, mert szabadságunkra tör.” Így kiragadva, nem egészen jelzi ez a néhány sor, miről is van szó... Jel és elvontság...

V. I.: A versnek a tájékozási pontjait jelzi az alcíme is...

K. P. J.: *Rousseau és Kazinczy emlékére.*

V. I.: Az ő korukban írtak le ilyen mondatokat. Azt hiszem, szó szerint leíródtak ezek a mondatok. Ezt a helyzetet próbáltam: a felvilágosodás, mint embereket közelítő, ugyanakkor embereket egymástól eltávolító kor. A Babel-torony képzetét nem véletlenül jelzem ezekkel a nevekkel, és nem vé-

letlenül helyezem abba az időbe. Amikor olyan társadalmi, politikai erők törték a felszínre, amelyek az emberek egységesítését – Szabadságot, Testvériséget, Egyenlőséget – akarták, épp akkor tör ki Babel; akkor válnak lehetetlenné a kisközösségek, nemzeteket kellett teremteni. Ez a furcsa kettőség fogott meg. Nem véletlen a folyóképzet sem. Nem kell megcsillagoznom és megmagyaráznom: a Dunára gondoltam. A Duna mellett épül a Babel-torony. Vízióm történelmi igényű. A történelmi múlt jelzéseit mindenképpen be akartam építeni, dolgozni a versbe.

K. P. J.: *Boszorkányszombat* című kötetéről írt a *Mozgó Világ* 1983. áprilisi számában Szörényi László egy kiemelkedő dolgozatot. Ebben foglalkozik a *Lerombolt tömbház-szonett* című verseddel is: „Az olvasó valóban elbíbelődhetik a szonett romok alóli kihámozásával és eközben fokozott erővel élheti át a hiányt, a nemléteket. Hogy kinek, vagy minnek a hiányát, arra nincs világos utalás. De könnyen lehet, hogy egy szeretett nőt, aki hiányban tud metafizikai minőséggé válni.”

V. I.: Hát igen, ez szerves mondat. Jó észrevételei vannak. Nem volt olyan elszánásom, hogy egy nőnek a hiányát írjam meg. Azt vettem észre, hogy olyan furcsa szonett került ki tollam alól, amelynek a rímei nehezen nevezhetők csak rímeknek. Szavakat elválasztva, félbetördelve, mégiscsak szonettforma lett belőle. Hirtelen ötlettel leromboltam ezt a furcsa, szabálytalan szonettet: sorait prózaversszerűen, folyamatosan írtam egymás mellé, azzal, hogy próbálja meg valaki újrafelépíteni: építsen jobbat helyette.

K. P. J.: A *Boszorkányszombat* című játékról Szörényi azt írja, hogy annak második része a paródia iskolája. . . Úgy rémlik, elég sokat dolgoztál rajta. . .

V. I.: Bíbelődtem vele. Miután a magánéletem tönkrement, úgy éreztem, hogy minden emberi kapcsolat hazug. Pokolinak, boszorkányosnak láttam az életet. Elég hosszúra nyúlt időszak volt ez. Megpróbáltam –, hogy is mondjam? – faustiáda formában feldolgozni azokat az érzéseket, amelyek akkoriban reggeli ébredés után lerohantak és nem tudtam normálisan eltölteni a napjaimat ezek miatt. Persze, egy csomó anyagot hozzáolvastam. Regősénekeket építettem be, kábítószeres élmények is belekerültek. Feldolgoztam egy ófrancia legendát is. . . Úgy indul a verses játék, mint egy kábítószeres vízió: valaki eljut ebbe a furcsa, boszorkányszombati világba, és tudatosan végeztem egy álomszerű anyaggal: fölébred a hős, aki látja ezt a boszorkányszombati világot, víziót. A torz emberi viszonylatokat akartam kifejezni. De nem volt ez olyan könnyű, hogy most könnyűszerrel azt mondhasam rá: paródia. Ha újra elolvasnám, talán kicsit derűsebb lennék. Az elnyúló munka azt is jelzi, hogy bizonytalan voltam sok mindenben: nem tudtam, lehet-e ilyet csinálni, és hogyan.

K. P. J.: Ez a kötet – a *Boszorkányszombat* – egy születéssel indul – *A medve alászáll* című verssel – és fölébredéssel fejeződik be, de közben – és most ebben a kötetben olvasható *Boszorkányszombat* című verses játékról gondolok elsősorban – a szexualitás, a szexuális élet és a kommunikálás csődjét is megfogalmazod. *Hadnagy* mondja ebben a verses játékban: „*A cogitus interruptus – / én mondom: poeta ductus – ez az ízé arra jó, / mire a félig szólt szó. / S a cogitus reservatus, / mit magával hoz a státusz: / nem mondjuk ki, mi a rossz. / Használható mindkét módszer, / s megbízhatóbb, mint az óvszer. / Sőt, még pénzbe sem kerül; / fő, hogy a kék teljesül.*” A cogitus interruptusra pedig van egy szómagyarázat, lábjegyzetben: „*Igric*

játszik. Tudatosan keveri a coitus (közösülés) és a cogitus (gondolkodás) fogalmait. Neologizmusa talán a terméketlen gondolatokra vonatkozik.”

Tehát: születés, ébredés. Közben: szexualitás: csőd; kommunikálás: csőd; gondolkodás: csőd. . .

V. I.: Ezt a verses játékot szabálytalan hármasoltárnak szerkesztettem meg. Az egyik szárnya a szexualitás. Fogalmazzunk könyvszerűen: terjedelemben ez a legnagyobb. A második része a társadalom: az iskola, az osztályok. . . ezeknek a versben kettős értelme van. A harmadik táblája ennek a hármasoltárnak az irodalom.

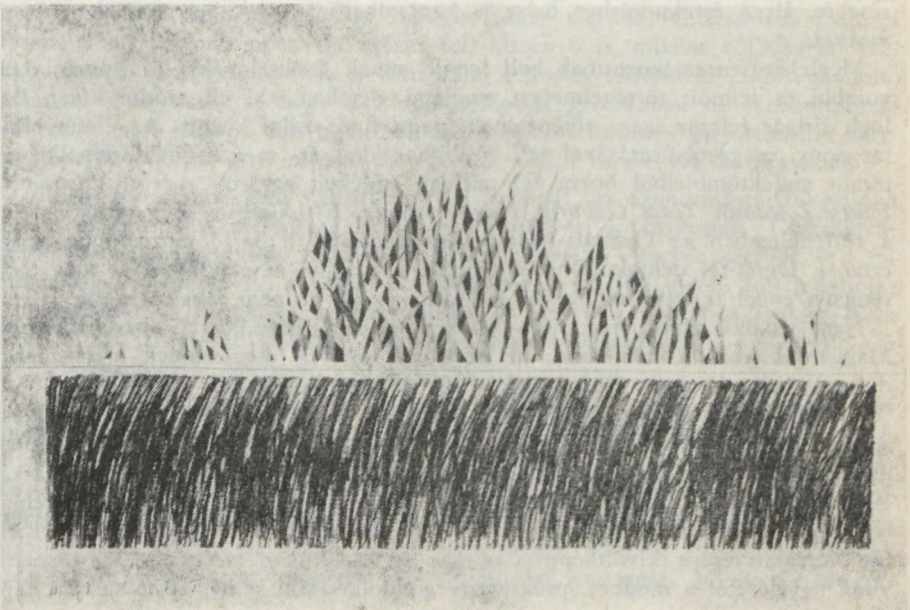
K. P. J.: Mindegyiket átszövi az irodalom. . .

V. I.: Igen. . . átsövik nyelvi élmények is.

K. P. J.: Maradjunk még ennél a kötetépitkezésnél, amit én nagyon tudatosnak érzek. A *medve alászáll* című verseddal, a születés mítoszával kezdem én is ezt a kötetboncolgatást, mert egy szokatlan keretet látok abban, ahogy kezded, és ahogy a Boszorkányszombat utolsó soraival zárod ezt a kötetet. Ezek a sorok így hangzanak: „Fölébredek. Hajnali mozgás az utcán. A nagy rubásszekerény tántorogva hátrál a falhoz, majd mereven megáll. A vízesés visszaváltozik falitükkörré. Szomszjasan nyúlok a vízespohár után. Lassú kortyokban fenékig iszom.” Egyértelműen rólad van szó. Ez a „fenékig iszom”, pedig jelképes is lehet: nem hinném, hogy arról a pohár vízről beszélsz. Nem azt iszod te fenékig. . .

Az utolsó sorokhoz is lábjegyzet tartozik: *E sor ,negatívjaként', lásd Rilkrét: „Innen túl sok volna, túl világos.”* Pedig a hősnek éppen ,világosság' kellene. Ez a fölébredés, tudniillik, azt sugallja, hogy szükséges egy, *A medve alászáll*-szerű folytatás. A következetesség. . .

V. I.: Igen, a fölébredés után most már álomverseket írok. Volt ugyan közben egy kötetnyi kitérő: Pozsony és a szülőföldpoémák. . . Furcsának tűnhet, de nincs ebben semmi hamisság. Az álomversek, amelyeket most írok, a teljesen fölébredt embernek a versei.



MÉRLEGEN

KOVÁCS GYÖZŐ

Vallomás és intellektus BALOGH EDGÁR ÚTJAI

Az 1981-ben megjelent *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* I. kötete, műfajának megfelelően, így határozza meg Balogh Edgár irodalmi helyét és rangját: „közíró, szerkesztő”. E meghatározás köré vonja az életrajzot, az életmű jellemző vonásait. Egyébként erre mutat az az előző is, melyet *Sándor László* írt a *Duna-völgyi párbeszéd* (1974) cikk-, tanulmány- és dokumentumkötetbe.

Ezeket a meghatározásokat („közíró, szerkesztő”) erősíti meg, s fejt ki – visszapillantón – Balogh Edgár is, eddig utolsóként megjelent kötetében, az *Acéltükör mélyében*. Mi ennek a kötetnek, mondanivalójának lényege? Vallomás és intellektus. Műfaja: visszaemlékezések füzére, mely a *közíró* Balogh Edgár tudatvilágának mélyrétegeibe hatol, hogy onnan merítsen egy-egy történetrevalót. Így nyújtva tanulságot, intve a példára – saját életének útjaira; figyelmeztet a tanulságokra, a bukdácsolásokra, az azonnali vagy később jött felismerésekre. Ilyen értelmezésben össze is kapcsolható az 1972-ben megjelent *Intelmekekkel*.

Meglehetősen tájékozottnak kell lennie annak Csehszlovákia és Románia távolabbi és félmúlt történelmében, szellemi életében, aki eligazodni kíván Balogh Edgár félszáz igaz történetének szertefutó szálai között. Az életút sűrű, megannyi megpróbáltatásával teli, szélviharokkal át- meg átfűtött történelmének tömör emléktömbjeiből hozza fel csillogó emlékeit az író. *Adytól, Kafkától, Fábry Zoltántól Gaál Gáborig, Nagy Istvánig, Eftimiúig* és még rajtuk is túl: a történelemben az Osztrák–Magyar Monarchiától a *Sarló* mozgalmáig, s túl ezen, a Duna-táj demokratikus államaiig. Megannyi név, találkozás; még több remény, ennél is több kudarc és csalódás: a sok be nem teljesült álom.

Nem valahol távol, nem, itt – Közép-, Kelet-Európában. Csehszlovákiában, Magyarországon, Romániában; az acéltükör mélyén megjelennek arcok, mozdulatok, helyeslések és tiltakozások, viták és baráti ölelések.

Balogh Edgár másként jutott el Adyhoz, *A halottak élén* Adyjához, miként a sors- és küzdőtárs *Fábry Zoltán*. De eljutott! Egykor – mint ő írja – nem úgy vetődött fel a kérdés: *Ady vagy Kafka*, hanem úgy, hogy *Ady és Kafka*. Különös élmény annak végigkísérése: miként alakult ki – még a Monarchiában, majd abból szellemileg kinőve – Balogh Edgár *tudatvilága*. A tudati világ végigkísérése kiváltképp alkalmas az *Acéltükör mélye*: a schwarzgelb világ nevelésétől a modern, progresszív gondolkodásig, a népi értelmezésű nép-

frontig – íme, ez ennek a pályaivélésnek a lényege. Nemcsak arról van szó, hogy a férfiúvá serdült Balogh Edgár a Monarchia szellemi világából jutott el a marxizmusig, hanem arról is, hogy mindezt a Duna-völgyi párbeszéd keretében akarta-tudta megvalósítani. Fábry Zoltán éppúgy életéhez tartozik, miként *Vlado Clementis*, *Nagy István*, *Tamási Aron* éppúgy, miként *Petru Groza*, avagy a „csupaszív oltyán parasztfiú” a katonaság éveiből. Balogh Edgár számára a *Dimitrie Gusti-féle* monografikus iskola éppoly közel áll, miként a *Csüry Bálint-féle* népnyelvkutatás.

Hihetetlen méretű és intenzitású belső azonosulást vallhat magáénak Balogh Edgár, aki az Arany János-i magyarázat hetedik gyermekének acéltükörlátását mondhatja magáénak. Úgy, hogy a kérdés a végén csattan: melyik vagyok, ki vagyok hát? A vándor, az agitátor, a művelődésügyi mindenes, a pedagógus, az író? Kicsoda hát Balogh Edgár? Melyik arc ragadható meg, köbevéshetően? Szerinte talán legigazibb énje ez: „*Rajta tartani a közélet, a nemzetiségi önismeret és együttélés, az ország dolga és a nagyvilág líktetésén a kezemet... Ha újrakezdeném az életemet, megint a publicisztikát választanám. Muszáj...*”

Ha felidézzük Balogh Edgár – korántsem lezárt – életútját, meg kell idéznünk a kort, mely veszélyekkel teli, sorsfordulóiban és fordulatokban gazdag volt. Mint az imént már körvonalaztuk, az író életútja a Monarchiában sarjadt, s onnan, abból nőtt más, tágabb horizontú távlatokba. Mint ő írja a *Hét próbáiban*, a prágai Szent György-körről, illetve a névadó lovagról, hogy az „a Gonszt szúrja le. Jelében mi a múlt bűncével szakítottunk...”

A tágabb horizonton a békés fejlődés XIX. századból eredezett felfogása – melyről az első világháborúban kiderült – illúzió volt; a XX. század első évtizedeiben már azzá kellett válnia. Sőt: 1914-ben ez az illúzió szertefoszlott.

A szűkebb láthatáron, itt, Közép- és Kelet-Európában, Trianon után összeomlott a magyar birodalmi tudat is. Csak analógiaként idézzük Fábry Zoltánt, aki szintén viaskodott e gondolattal, az 1930-as években már „a mai Szlovénia kora gereblyélt magyarok”-ról ír; sőt, odáig megy – ti. Fábry Zoltán –, hogy egy volt hazát nevez illúziónak. Balogh Edgár életútja, Csehszlovákiában és Romániában, *akkor*, éppen ezt erősíti fel, hiszen ő is, miként e Duna-táj számos progresszív gondolkodója a történelmi fejlődés történelmi „törésvonalain” haladva – úgy találta, hogy a közgondolkodás gyorsabban és sarkítottabban változott, mint Európa más tájain. Éppen a sajátos földrajzi és történelmi helyzet, fekvés ürügyén – a rohanó és erjesztő, sodró események hatása alatt.

Mindennek megfelelően változott a helyzettudat, az azonosulástudat. Balogh Edgár életében oly értelemben is: 1935-ben, amikor kiutasították Csehszlovákiából a csehszlovákiaság tudatát fel kellett váltania – törvényszerűen – a romániaság tudatának. Ez a váltás meghatározta az irányt: merre kell haladnia; a kereteket és a formát is, melyek között, és amely szerint élnie kellett. Nem kevésbé azt is, hogyan írhatott. Ezek *együttesen* alakították ki a *közíró*, Balogh Edgár magatartását, szellemi arculatát, emberi habitusát.

Balogh Edgár a Kortárs 1982-es Illyés-számában azt írja: „*Számomra úgy adatott, hogy veszélyes időben a dévényi Nagytetőtől a Barcaság fölé emelkedő Nagykőhavasig végigkanyarodjam a Kárpátok karéján, s ahogyan északról betájolódbhattam, úgy keletről sem veszítsem el vándoröszönőmet a tájak felett. Volt hová igazodnom...*” Amit itt Balogh Edgár megfogalmazott, nem más, mint a kolozsvári *Benkő Samu* nagyszerűen eltalált, s nemcsak Balogh Edgárra érvényes terminológiája: a helyzettudat változása. Mi is történt ak-

kor, 1935 májusában? A nem maga választotta fordulópont: ekkor „a benesi demokrácia” kiutasítja a Sarló „lelkét”, a Fábry Zoltán-szerkesztette *Az Út* „motorját”.

A változás lényege: az akkori polgári demokratikus Csehszlovákiából – ahol legálisan működött a CSKP – átkerül a királyi Romániába. A Sarlóval, a Bartha Miklós Társasággal való kapcsolattal, a Fábry Zoltánnal való együttműködéssel a háta mögött – mindez óhatatlanul tudati változást idézett elő benne. A „másultságban” nyilvánult ez meg. Miután ő mindig reálisan igyekezett felmérni az erőket, a lehetőségeket, s ennek következtében önmaga helyzetét is: tudta, látta, hogy nyíltan nem szervezkedhet. Amíg Csehszlovákiában élt, tudatosan és nyíltan vállalhatta és vallhatta a népiség és a kisebbség-nemzetiségi lét kettős egységét. A táborok élesebben határolódtak el egymástól; ez tette lehetővé egyébként azt is, hogy például Fábry Zoltán az antifaszizmust és a nemzetiségi-kisebbségi létet együttesen vállalhatta, mindkettőjüknél ezek erős szociális töltéssel is párosultak.

Balogh Edgárnak, miután letelt kétesztendő katonai szolgálata (Romániában) – állás, megélhetés után kellett néznie. A párt csak illegálisan működhet; őt eleve fokozottabban figyelik. Véggöveztetése: a korábbi szervezkedő-agitatív nyílt munka után sokkal visszafogottabban kellett viselkednie. Ez meghatározta magatartását is. Vagyis a csehszlovákiaiságból kihullva – vállalta a romániaiságot.

Írni kényszerül. Ez így bizarrul hangzik, de a tényleges helyzetet fejezi ki. A megfogalmazás kedvező és negatív értelmében. Kedvező értelemben úgy: ekképp alakulhatott ki a sajátos Balogh Edgár-i publicisztika, magában hordozva az erdélyi emlékirat-irodalom nagyszerű hagyományait. Kedvezőtlen értelemben pedig úgy: progresszív szervezkedésre, főként nyílt formában, nem maradt ideje; egyébként is a nyíltság nem lett volna ajánlatos számára. Így lett közíró. Alkatának, törekvéseinek agitatív jellemzői az írásban ölthettek testet. Szolgálat volt ez is, Balogh Edgár életútjának immár véglegesen szerves része. De másfajta, mint volt a Sarló-mozgalom, avagy a csehszlovákiai regösjárások. Pedig már ekkor, Romániában, vallotta szívével és eszével és tollával is, hogy a szolgálat csak a *népszolgálat* lehet.

Dehát a történelem szorításában lépnie kellett. A fasiszta-germán veszély készítette erre, s ezzel szemben a haladás, a demokrácia igénye. Az objektív helyzet lökte őt egyszerűen a nyíltabbá válható szervezkedésbe. Pontosabban: a *Vásárhelyi Találkozó* előkészítő szervezésébe. A „cselekvő ifjúság” vonáskörében Balogh Edgárnak sajátos szerep jutott: a népicket és az akkor még meglehetősen zárkózott kommunistákat egy közös táborba kellett összehozni; annak érdekében, hogy a Vásárhelyi Találkozóznak és annak nyomán a kibontakozásnak ne polgári jellege és tartalma legyen. Nagy István emlékirata (Szemben az árral, 1935–1944.) sokat elárul erről és ebből. De nagy jelentőségűnek tartotta a találkozót *Méliusz József* is (Korunk Évkönyv, 1976. Kvár-Napoca, 1976. 24–30.), s nem kevésbé Gaál Gábor. Ő azt írta – éppen Méliusz Józsefnek, 1937. december 1-én, Kolozsvárról –, hogy „...*ha senki se veszi komolyan, én komolyan veszem a Marosvásárhelyi Találkozót. Komolyan kell vennem. S azután: a lap romániaiságát mind erőteljesebben kifejezésre akarom juttatni.*...” (Gaál Gábor-levelek, Kriterion, 1975. 432; a különböző politikai csoportok rövid ismertetését ld. Balogh Edgár Duna-völgyi párbeszéd című kötetében, valamint Sándor László jegyzeteiben, amelyet e kötetben a Vásárhelyi Találkozóhoz fűzött.)

Vagyis annak vagyunk tanúi, amit Balogh Edgár Fábry Zoltán pályájáról írt le, hogy ti. ha „egy pályáiv egészen mérjük le a részek feszültségét”, kibontakozik előttünk a korabeli *népfronti szellemiség* számos erővonala, melyet Balogh Edgár oly igazán óhajtott. Óhajtott az *együttélő* nemzetek és nemzetiségek közösségében. Illyés Gyulával vallotta és vallja, hogy „nemzeti, aki jogot véd; nacionalista, aki jogot sért” (Illyés Gyula: Hajszályökerek. 1971. 445.).

Egyébként számos közös gondolati vonást találunk Balogh Edgár, Fábry Zoltán és Illyés Gyula eszmerendszerében. Olyanokat, amelyek mind a *tudati elemekre* utalnak. Nézzük részletesebb vázolásban. Fábry és Balogh Edgár között: az antifasizmus, nemzeti-nemzetiségi jegyek, a nemzetköziség gondolata, erős szociális érdeklődés; Balogh Edgár és Illyés Gyula között: az antifasizmus, a progresszív nemzeti, a népi-nemzeti, a nemzeti-népfronti gondolat, a nemzetköziség, az erős szociális érdeklődés; Illyés Gyula és Fábry Zoltán között: az antifasizmus, a progresszív nemzeti gondolat, a nemzetiségi-nemzeti kapcsolatrendszer, a nemzetköziség, s nem utolsósorban az erős szociális fogékonyság. Úgy véljük: ezekből világosan kitűnnek a közös és eltérő vonások. Annyit megjegyezve, hogy Fábry gondolatrendszerében a nemzeti és a haza fogalma (visszavezethetően a Horthy-Magyarország bírálataira, s *csakis úgy értelmezve*) diametrális kapcsolatban állt a volt haza (mint illúzió) és a „szélre gereblyélt magyarok” megfogalmazásával. Ez legfeljebb árnyaltabbá teszi hármuk gondolatrendszerének összefüggését és kapcsolatát.

Balogh Edgár együtt tudott – tényleges és szellemi értelemben – menetelni a román nemzetiségűek legjobbjával, akik barátai lettek. Volt alkalma arra is, hogy megnyerje őket a jobb ügynek, a közös ügynek. Így *is* hordozni tudta, s ápolni akarta Petőfi és Ady örökségét és hagyatékát; így *is* megtalálta a módját annak, hogy az új, a szocialista társadalom normáit megfogalmazza az *Intelmekben* (1972), melynek érdekes módon előzménye-folytatása az *Acéltűkör mélye*. Ugyanakkor pontosan regisztrálta a romániai valóság változásait a *Táj és népben* (1978), s nem kevésbé a *Vargyasi változásokban* (1979). Ezek már közvetlenül a máig éró és ható tudati változásokba engednek bepillantást. A *gondolati erővonalak*, a tudati elemek tárulnak elénk, s e vázlatos tanulmányban elsősorban ezt, ezeket szándékozunk felvillantani.

Balogh Edgárt is beleértve, de tőle függetlenül: sejtet valamit az a tény, s elgondolkoztató, hogy itt, Közép- és Kelet-Európában ez a megfogalmazás (szinte definíciószerűen) – helyzetudat-változása – elsősorban romániai-erdélyi eredetű (Benkő Samu: A helyzetudat változásai, Kriterion. 1977., továbbá Fábrián Ernő: A tudatosság fokozatai, Kriterion, 1982., s nem kevésbé Gáll Ernő: Nemzetiség, erkölcs, értelmiség, Bp., 1978., Az erkölcs dilemmái, Dacia. 1981. és A sajátosság méltósága, Bp., 1983.). Mind arra utal: hol és mi a helyünk a világban és Európában; az identitástudat megőrzése *minden* történelmi helyzetben. Közép- és Kelet-Európában a nemzetiségi problematika, s a szociológiai kutatások elméleti módszerei meglehetősen korán kidolgozottak voltak, itt a keleti térfélen (V. Goldis, N. Iorga, másfelől D. Gusti stb.). Olyannyira, hogy már a századelőn, de a tizes években határozottan kitapinthatók voltak körvonalai.

Mint tudjuk, ezek után változott a történelmi helyzet Európának eme térfelén, változtak az uralkodó államhatalmi viszonyok is. Ennek megfelelően: 1920 után amaz első nemzedéknek kellett kidolgoznia a maga elméletét az új államiság keretei között. Nem ment ez könnyen. Rendkívül plasztikus képet

rajzol erről a változásról *Balázs Sándor*, pár esztendeje megjelent kötetében (Szociológia és nemzetiségi önismeret, Politikai Könyvkiadó, Bukarest, 1979.).

Balogh Edgárnak is – akárcsak Fábry Zoltánnak, vagy ugyancsak Gaál Gábornak, Kacsó Sándornak – rá kellett ébrednie, hogy a helyzet tudat változása megköveteli a *nemzeti önismeretet*, melynek további lépcsőfoka az *önmegvalósítás* lehetősége és mikéntje. Sőt, tovább haladva a gondolati szálon: az *azonosulástudatot* is magában kell foglalnia. Balogh Edgár történetileg úgy fogalmazza meg – *Szolgálatban* című kötetében (Kriterion, 1978.) – az *adott pillanat* fontosságát: „1937 kulcsesztendővé vált a romániai magyarság önkifejlése és önmegfogalmazása számára...” Nem sokkal később – ugyane kötetében – már utal is az új terminológiára, melyet akkor Kacsó Sándor a „kisebbségi humánium” erkölcsi indítékú kategóriájába sűrített (akárcsak közel egy évtizeddel korábban Csehszlovákiában a poeta Győry Dezső a „kisebbségi Géniusz” megfogalmazásával). Mivel történelmi folyamatról, s annak megragadásáról van szó, érthető, hogy a specifikum is jelentős szerephez jut. Hiszen – a kétségtelenül meglevő hasonlóság mellett – a fenti terminológia („kisebbségi humánium”) azért más töltésű volt Csehszlovákiában, Fábry Zoltán publicisztikájában, vagy Győry Dezső költészetében („vox humana”, „emberi hang”). Előszörban a kisebbségi-nemzetiségi keretek között megvalósulni akaró haladást jelentette, s ebben nem csekély ösztönző szerep jutott az erkölcsi indítatásnak.

Balogh Edgár tudatváltásában – 1935-ben – ez bizonyos állandóságot, de „másultságot” is jelentett. Mindenesetre: ez vezette el őt a népfronti szellemiség megragadásához, a törekvéshez, mely azt megvalósítani segítette elő; ez vezette el őt a MADOSZ-hoz, s nem kevésbé a Vásárhelyi Találkozóhoz; sőt, 1943-ban Szárszóhoz (Levél Balatonszárszóra. In.: Szárszó. Magyar Élet kiadása, 1943. 215–216.).

A kor- és a nemzedéktársai között szinte ő az egyetlen, aki „végigkanyarodott a Kárpátok karéján”. Amikor a történelem sodrába került, mindig felismerte, a barikádnak melyik oldalán a helye („népszolgálat”). Ő is a többségből csöppent a kisebbségi helyzetbe; a szociális élmények őt sem hagyták nyugodni.

Ez is magyarázza azt, hogy manapság, visszatekintve a pálya különböző fordulóira, Balogh Edgár is helyesnek tartja azt a törekvést, mely az egyéni életműveket inkább korfolyamba, a történelmi-társadalmi folyamatba igyekszik (be)ágyazni. Véleménye szerint így az egyéni portré is plasztikusabbá válik. Így kerekedhet ki egy – általa találón megfogalmazott – „dunai korrajz”. A tudati elemek is erőteljesebben bonthatók ki ily módon.

Kolozsvárott, a Rákóczi utcában, íróasztala („tintás esztergapadom”) mellett idézi a múltat Balogh Edgár. Íróasztala fölött, az utca fölé félkörben kiugró ablakok előtt – láthatatlanul is ott él, s munkál az Arany János-i mottó – „Néz le aczéltükör mélybe ható szemmel; Legelteti gondját csendes figyelemmel”. A *Buda balála* hun öreg istenének attitűdje ez, amelyet Arany János a következőképpen magyaráz: „Nemcsak acélból készült tükör... sőt ilyet a mai nép nem is ösmer, hanem az a *gyűjtő* karikaüveg, melyen a babona szerint hetedik gyermek meglátja a föld alatt rejlő kincset és így *tömör testeken* keresztül lát vele...” A történelem bugyrait megjáró Balogh Edgár így lett a történelem (nem a babona szerinti) hetedik gyermeke. Aki körültekint a terhes viharokkal át- meg átfűtt Közép- és Kelet-Európa tájain.

Vissza a fára?

Vladimir Páral: Gyilkosok és szeretők

Gyilkos könyv. Nem kegyelmez senkinek. Az olvasónak sem. Nem-hogy pozitív, de még rokonszenves hőse sincs. Még a nyilvánvaló áldozatokat sem tudjuk igazán sajnálni. Mert vagy vérszívókból lettek áldozatok a regény fantasztikus körforgása szerint, vagy pedig botcsinálta próféták, jóságuk steril agresszivitása nemhogy megváltaná az embereket, de a halandókból haladókat és öldöklőket, a gyarlókból még gyarlóbbakat gyárt.

Itthon tapsolunk a szó-diaré áldásával vaskosra írt nagy (?) regénynek, sőt gyakran regénnyé nevez-zük ki az – annak bizony vérsze-gény – allegóriát (mert a szerző annak szánta), elfelejtve Thomas Mann bölcs intelmét, miszerint nem biztos, hogy műve legjobb értelmezője maga az író. Hát ha már úgy várjuk, s úgy szeretjük a *regényt*, akkor most van okunk öröme: egy ország-határral odébb, Közép- és Kelet-Európában, nagyszerű regény született, fergeteges leleplező kedvvel, *vér-bús* emberekkel, *sorsokkal*, melyek nélkül se anti-, se tény-, se tudatregény nem áll meg a lábán, legföljebb szorgos magyarázók filosz-mankóin.

1968-ban fejezte be Páral a *Milenci & vrazi-t*. A *Gyilkosok és szeretők* alcíme: „A szenvedélyek és a kielégülés magazinja a 2000 előtti évekből”. A laza időmeghatározás annál inkább jogosult, mivel a regény megírása óta eltelt röpke 16 év nyomtalanul múlt el a mű fölött. Ennek, mint olvasó, örülünk, mint „a társadalmi viszonyok összessége” kevésbé vagyunk boldogok tőle. A Kafkától idézett mottó

mindössze értelmezi, verbalizálja a regény belső formáját: „Leopárdok törnek a templomba, / és felfalják az áldozati edények tartalmát; / ez ismétlődik szüntelen; / végül már előre várható, és a szertartás részévé válik.” Leopárdok és áldozati edény, „ostromlók és ostromlottak” (a regény ismétlődő fejezetcíme!), „kékek” és „pirosak” – Páral ellentétpárjai nem mechanikusak, *dialektikájuk* éppen az, hogy pirosból nehéz kéknek lenni (de lehetséges), az ostromlottak is ostromlók (pusztán védekezésük, közönyük, hatalomféltésük révén), s a kafkai mot-tónál maradva: minden leopárd ad-dig ragadozó, amíg belé nem szentelődik az áldozati edénybe. . .

Annak idején a naturalizmus az ember biológiai determináltságát sorsmeghatározó erőként fogta föl. Páralnál ez fordítva van: a följbbités, a karriervágy – legyünk őszinték: sokszor csak simán az egzisztenciateremtés, például a lakáshoz jutás stb. – olyan erős hőseiben, hogy *sorsuk determinálja a biológiai létüket*. Ezért olyan hátborzongató Páral diagnózisa, mert hát mit is állít? Hogy évmilliókkal ezelőtt hiába jöttünk le a fáról; ahhoz, hogy emberré-váltságunkhoz viszonylagosan emberi körülményeket teremtsünk, *vissza kell mászni a fára*. Hőscinek ez a hangsúlyozott biológiai agresszivitása éppen azt az erőt jelenti, amely a társadalom rossz mechanizmusait egyedül képes legyőzni. Mert itt naponta-oldalonta őserdei harcoknak vagyunk tanúi: őserdei küzdelem őserdei eszközökkel lakásért, férfiért / nőért, pozíció-

ért. Nem jachtért, kérem, nem luxuskocsiért. Az odébb van. Ez itt nem a XXI. és nem is a XIX. század. Itt nem egyetlen középponti hős akar karriert csinálni, hanem mindenki. A tehetséges villanyszereplő és a tehetségtelen mérnök, a velejéig romlott szüzlány és a bűbájosan morálon kívüli kurva.

Cselekménye révén a regény lehetne éppen kusza és áttekinthetetlen is. Szétágazó meseszövése, formai játéka azonban kristálylogikát követve épülnek egymásra. Páral nem kuszál szándékkal, nem hagy homályban semmit sem, nem magának ír, hanem az olvasónak. Invenciózusan sokrétű és drasztikusan egyértelmű. Latinos tisztasága Fellini filmjeinek harsányságával társul. Humanizáltsága is hasonlóképpen bonyolult: mert noha ábrázolásában végtelenül szenvedélyes, mégis alapvetően, gyökeresen részvétlen. A tisztánlátás gyilkosan kíméletlen részvétlenségével.

Főhőse nincs. Középponti hőse van csak: *Borek Trojan*, az ifjú mérnök, akit tökéletes egzisztenciális és szexuális nyomorában ismerünk meg. Helyzete fölháborító, de nem sajnáljuk, mert nem szeretjük. Bokrok alá cipeli a lányokat, akik a döntő pillanatban elfutnak előle, s csodálkozik, hogy senki se akar szerelmes lenni belé. Kamaszdühében szánandó is, viszolyogtató is, de, hogy a szánalom kerekedjék felül valakiben, ahhoz „kék”-nek kell lennie. Páral igen egyszerű szín-szimbolikája *kékekre* és *pirosakra* osztja az embereket. „Kékek” a finomlelkűek, a kulturáltak, a beérkezettek, a szerelmesszívűek. De „kékek” a gyöngék, a pozíciójukat féltők, a whiskyt ivók, a nyaralóval rendelkezők, vagyis „kék” (kékvér!) a szocializmus arisztokráciája. Ezt némi szorongással írjuk le, mert Páral nem „direktben” politizál – annál ő sokkal jobb regényíró. Sem-

milyen formai eszköztől, se újtól, se régítől nem riad vissza. Vállán egy zsákkal ott sétál az esztétikai termelés szupermarketjén, s belegyö-möszöli mindazt, ami neki kell. Nap hírek snittjeivel teszi ambivalenssé a történeket, latin idézetekkel változtatja groteszkké az elviselhetetlenül trivialíslat, máskor meg tényregénybe illő, pontos, adatolt életrajzot ad hősről, rendszerint olyankor, amikor már úgy hisszük, mindent tudunk róla. Páral nem engedi meg a félreértés luxusát, őt se meg-, se fölfejteti nem kell, fölfejt ő mindent úgy, hogy csak bámul a nyájas olvasó.

Még véletlenül se unalmas. A modern próza – valljuk csak be mély lelkiismeret-furdalással – időnként rettenetesen unalmas. A magára valamit adó értelmiségi olvasó már megszokott a műélvezetről, kötelező penzumokon rágsálja át magát, agyát gyötri a fárasztó és kimódolt formai megoldásokon. Fölcsiklandozzák a szellemét semmiért, s ő élvezet helyett hümmög és méltányol.

Páralnál ezt a rossz beidegződést egy pillanat alatt sutba tudjuk dobni. Miközben érezzük, hogy műve csillagtávol van a selyempapír zizegésű lélektani regénytől, fokozatosan rájövünk, hogy hősei ábrázolásának pszichológiai logikája tökéletes. A lélektani regény jéghegyek csúcsait ábrázolja, és sejteti a felszín alatti hatalmas jégtömböt. Páral föltűri az inge ujját, és minden egyes szereplője személyiségének „jéghegyét” megfordítja. Legyen kint a hullámok alá rejtett tömb! És inkább a csúcs legyen a felszín alatt. (A csúcsokról már annyi mindent tudunk!) Páral nem a sejtetés írója. Tartja a megfordított jégtömböt, amíg bírja, aztán visszadobja az óceánba. De megmutatta, és mi megláttuk. Megláttuk a gyönyörű-lelkű Zita-de Renal-né-t sárló szukaként padlót súrolni ifjú, életerős

szeretője szobájában. Ott súrol mellett Dása, a vallásra, jóságra, emberségre oly fogékony kis doktornő, hogy a csimpánz-charmeur, a szőrös mellű Alex Serafin babája maradhasson klimaxa végézetéig. A séma azt kívánná, hogy a doktornő szelleme emelkedett, lelkét az ösztönci révén galádul megkísértették, s ő, az értékes, elhullik a vadállat Alex öleléseiben. Erre föl Páral közli velünk, hogy a kis doktornő latinus műveltsége eléggé hiányos, Alex, az univerzális villanszerelő javítgatja rosszul szerkesztett, hibásan ragozott idézeteit, s végül is nem dönthető el tisztán, melyikük emelkedik gyakrabban két lábra. Alex-e, aki ugyan nyájasan megerőszakolja csinos hűgocskáját, *de legalább az, aki, megingások nélkül, vagy a doktornő, aki Julda Serafin, az SS-katonába oltott Miskin herceg térítő szándékainak nyomására egy ideig megtartóztatja magát kísértőjétől, de aztán rajta is túltesz, midőn fonnyadó testtel vcti bele magát az – amúgy megvetett – érzéki örömökbe. Alex csimpánzméltósága néha határozottan magasabbrendűnek tűnik Dása zavarodottságánál, kétes tisztaságvágyát ciklikusan követő teljes kontrolltalanságánál.*

Páral hősei, szellemi, s egyéb kvalitásaiktól függetlenül, kivétel nélkül rendkívül összetettek, s talán ezért is nem szerethetők. A megismerés mértéke ugyanis a bonyolultság föl-tárásának mértéke, s többnyire együttal az illúzióvesztés, a szerethetőség *lefokozódása*. Páral hőseinek komplexitása trivialitásként közölcik velünk, ezért első pillanatban az az érzésünk, hogy festett típusfigurákkal van dolgunk, pantomimarcokkal. (A könyv borítójának tervező-művésze is ilyesmire érezhetett rá.)

A SZOCIALISTA KARRIER

A Borek Trojan–Julien Sorel párhuzam formailag is meghatá-

rozza a regény szerkezetét. Julien Sorelnek varázsa volt, karrierizmusában poézis volt, mert egy társadalmi réteg *legkiválóbbja* önbíráskodott a hierarchikus viszonyok fölött. Halála árán kapja vissza az olvasó szemében eredeti varázsát, halála konzerválja karrierizmusának poézisét, hiszen még lelki szépségének is tanúi lehetünk, midőn a börtönben, ha későn is, de rádöbben Madame de Renal szerelmének értékeire. Borek Trojan nem *legkiválóbb*, nem kiválasztott. Nem érezzük, hogy a társadalmi kontraszelekcio áldozata. Tucatifjú. Sőt, később a társadalmi kontraszelekcio hullámlovasa. Praktikusn elsajátítja a „kékek”-től a megtanulandókat: viselkedést, öltözködést, formát. Zita asszonnyal való kapcsolata végtelenül banális, Páral nem enged minket elandalodni a szerelmükön. Zita bőrnek és lelkének ráncait részvétlenül tárja szemünk elé, Borek pedig nem is tehet mást, mint, hogy a kapcsolat hűltével vilámgyorsan beleszeret az ifjú vas-szűzbe, Janába.

Jana éppolyan buta, eltökélt és kegyetlen ragadozó, mint Borek volt. Ideális pár. Még szerelmesnek is képzelhetik magukat, úgy összeillenek. Ebben a könyvben tulajdonképpen mindenki addig „él”, s jut előbbre (följebb, az emeletre), amíg vérszívoán céltudatos. Aki már csak vérszívó, de már fáradt és bizonytalan (Zita férje), az már sajátosan kiszolgáltatottá válik. Hiába oszlik föl „kékekre” és „pirosakra” a szereplőgárda, mert a pirosakból kékek lesznek, és a kékek is őriznek egy sor piros árnyalatot, például a vágy és a pozícióféltés révén! Páral erre az átjátszásra maga figyelmeztet, midőn a kékekről és a pirosakról való definiáló felsorolásába odakeveri a látszólag oda-nem-illőt. Tehát piros: „a férfi, a hús, a vér, az ostromlók, az ifjúság, az éhség, a dzsungel, a

belföld, a gettó, az erekció, a nemi erőszak, a szadizmus” stb. De pirosnak állítja a *folyót*, a *gótikát*, az *üdeséget*, a *füvet* stb. – ezek az átjátszások. Ugyanígy a másik színénél: „Mi kék? A nő, a lélek, a szó, az ostromlott vár, az aggkor, a jólakottság, a park, a part, a kikötő, a postkoitalis megnyugvás, az onánia, a mazochizmus” stb. És kéknek állítja még a *szerelmet*, az *erotikát*, a *távolból irányítható elektromos rákétalbehárító rendszert* stb. – ezek is átjátszások, átfedések pirosból kékbe, kékből pirosba.

Stendhal befejezhetette a *Vörös és feketét* Julien Sorel halálával. A társadalmi följjebbtetés, a karrier áráról ő mindent elmondott Julien lefejezéséig. Századunk szocialista karrierregénye akkor kezdődik, amikor Julien Sorel leszletelt fejt vizsaszafuszák a nyakára. Na és most mutasd meg fiú, ki is vagy te tulajdonképpen! Hagyunk mi érvényesülni, csak előbb prostituáldj, ahogy mi. (A regény egyik legdöbbenetesebb részlete Jolana és Bogan lakáshoz juttatásának leírása.) Megengedjük, hogy velünk korrumpáldj, ne érezd magad kitaszítottnak, de különbnek se! A nagy formátumú, szenvedélyes Matild de La Mole helyett neked, igaz, csak egy kis Jana Rybárová jut, de jövőtök fényes. Majd törlesztess az életeddel, 45 éves korodra lesz belőled egy második Zita-asszony-férje, és az új, a legeslegfiatalabb ragadozónak (vezérigazgatói posztodhoz dukáló vörös körmű titkárnőnek) te még akár a megtestesült előkelőség is lehetsz. Mit tudja azt már a legifjabb nemzedék, mi a különbség arisztokrata és parvenü között.

Páral számlálhatatlan ötlete közt az egyik legelgondolkodtatóbb: a gyilkosok nem elsősorban a „pirosak”. A „kékek” gyilkolják egymást és önmagukat: Zita túlfinomult, neurotikus fiacskája megöli Julda Sera-

fint, Zita pedig önmagát. Gráf és Borek Troján elhullásának is önön enerváltságuk a fő oka. A regény gyilkosai közül az *igazi gyilkosok* nem közvetlenül ölnek. Az abszolút céltudatos ember sose közvetlenül öl. (Az ifjú Borek, Jana, Brona sem.) Nem a tízparancsolat, hanem saját jól felfogott érdeke tiltja neki megtörni az ígérkező karrier ívét. Jana halálosan gyűlöli Zitát, mert a „kék” szerelem, a „kék” erotika neki útjában áll ahhoz, hogy piros ifjúságával, éhségével Férfit (pontosabban csak férjet) szerezzen magának. Jana tehát közvetetten gyilkol: az ideggyenge Zitára ráijeszt, infantilis kéjjel eszel ki új és új ötleteket, hogy Zitát megalázza és az örületbe kergesse. A „kékek” ugyanis, a „pirosakkal” ellentétben, megalázhatóak. Jana végül is célt ér: Zita lába alól kicsúszik a talaj, Borek se a régi hozzá, kapcsolatuk már nem az érett asszony és a fiatal férfi izgalmas szerelmére, hanem az öregező nő és a selyemfiú viszonyára emlékeztet. Zita az öngyilkosság előtt lefekszik az alatta lakó – egyébként mélyen megvetett és mélységes nosztalgiával irigyelt – Egyszerű Emberrel, sorban mindezzel, ő, a finom úrinő, részegen. Bevégeztetett.

Borek és Jana boldogságának tehát már semmi sem áll az útjában. (Házasságuk története a regény Szahara-sivárságú fejezeteit jelenti.) Borek közben ígéretesen kapaszkodik fölfelé a társadalmi ranglétrán: ugyanazzal az eltökéltséggel, amellyel őt Jana, Borek megszerzi az igazgatói széket. Mint vezérigazgató, tehetségtelen és tehetetlen. Ez axióma. Kényúrként üldöggél igazgatói székében, külföldi lapokat járat, s nem juthat be hozzá senki se, míg ő a szakirodalmat tanulmányozza. Brona, a kis titkárnő azonban kilesi, hogy a vezérigazgató úr csak a *Sündisznó* című vicclapot olvassa el lelkiismeretesen, mert, ha azt az egyet nem

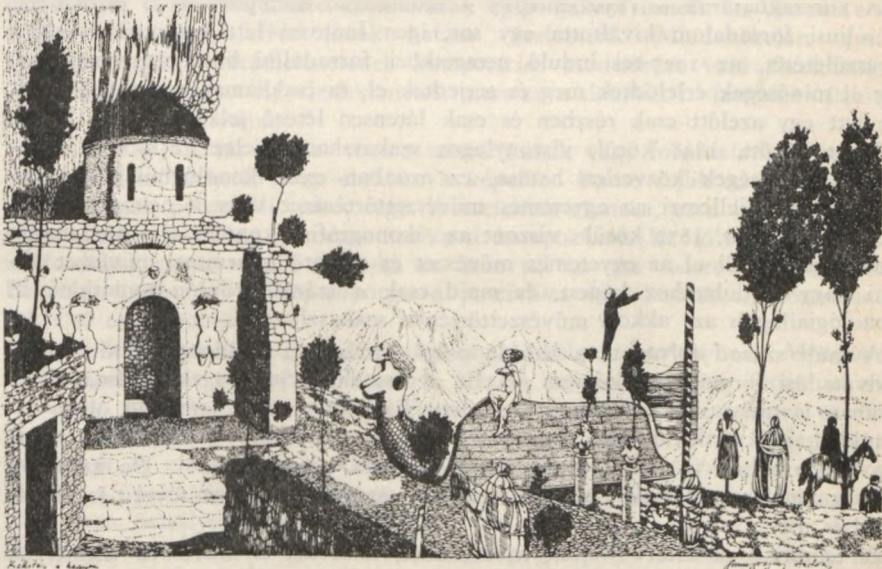
viszi be, veszekszik vele a főnök. Brona – akit már Páral megfoszt attól a primitív bájtól, amely Mad-da Serafinovát még valami módon kedvessé tette – csalhatatlan érzékel a leglényegesebb információt kaparássza kis vörös körmű kezecskéivel Borek személyiségéből: ott-e a helye a vezérigazgatói székben, vagy csak odaültették? Mert, ha az utóbbiról van szó, akkor Trojan úr zsarolható. A vicclapha mélyedő vezérigazgató egy, a tönk szélén álló vállalat élén? Akkor itt a Brona-féle figurák előtt komoly perspektíva áll! A széplelkűvé fásult vezérigazgató mellett ott van az új, technokrata értelmiség, s Borek Trojannak természetesen fogalma sincs róla, mit akarnak, mit kezdjen velük. Arisz-

tokratává kékülve vár, megvárja, míg fejére ég a ház (a vállalat, a társadalom), nem tudja integrálni az ifjúságot, hiszen *őt sem integrálták, hanem korrumpálták.*

Ha a társadalmi berendezkedést működtető mechanizmus képtelen arra, hogy változásaival, reformjaival érje utol *önnön eszméjét*, ha lemond arról, hogy szocialista lévén szociálisabbá, jogállam lévén jogtisztelőbbé, demokrácia lévén demokratikusabbá tegye önmagát, akkor nézze meg a tükörképcét Páral regényének infernójában. Szomorú mulatságban lesz része, de megéri.

Fölrepedt szánkkal csak sikerüljön nevetni rajta. (Európa)

KÖRMENDY ZSUZSANNA



TANULMÁNY

ARADI NÓRA

Téma és jelentésváltozás a XIX—XX. századi művészetben*

A XIX–XX. századi művészet ikonográfiai-ikonológiai változásait főként a részletekre koncentrálva kutatták. A legtöbb mélyfúrás motívumkutatásként jellemezhető, ez is tartalmaz több megközelítési lehetőséget,¹ de viszonylag kevésbé érinti az interpretáció annyira fontos és meglehetősen elhanyagolt, elnagyolt kérdéseit. Ezek a hiányok csak azért nem szembeötlőbbek, mert – eltekintve az eltelt egy, másfél évtized kutatásaitól – csak elvétve fordítottak figyelmet a múlt század művészettörténeti összefüggéseire.

Régebbi és újabb tanulmányokban, főként pedig *A szocialista képzőművészet jelképei* című kötetben² elsősorban arra koncentráltam, hogyan értelmezhetők a XIX–XX. századi művészetben fellelhető, régebbi vagy újonnan feltűnt, a témához tartozó motívumok; itt és most csak néhány csomópontot emelek ki, amelyek különösen jellemzők a művészettörténeti és a történeti folyamatra, a kettő viszonyára.

A korszakhatárok – 1830 és 1917 – ikonológiai szempontból is tarthatóak. A júliusi forradalom kiváltotta egy sor, igen fontossá lett kompozíciós típus megszületését, az 1917-tel induló nemzetközi forradalmi hullám nyomán pedig új minőségek érlelődtek meg és terjedtek el, és csakhamar nyelvezeti clemmé lett egy azelőtt csak részben és csak látenesen létező jelképi anyag. A két időpont között, 1848 körül, viszonylagos szakaszhatárt jelez az akkori társadalmi feszültségek közvetlen hatása, ez azonban csak ikonológiailag szembeötlő, kevésbé jellemzi az egyetemes művészettörténetet vagy a nemzeti művészetek alakulását. 1870 körül viszont az ikonográfiai-ikonológiai mozzanatok fontossága törpül el az egyetemes művészet és a legtöbb nemzeti művészet akkori nagy fordulatához képest, és majd csak a századfordulón tapintható ki ikonológiailag is az akkori művészettörténeti szakaszhatár.

A múlt század folyamán a haladó polgári művészet majdnem minden megnyilvánulási formája érzékenyen reagált a társadalmi jelenségekre, témaválasztásában is tudatos orientálásra törekedett. Ez különösen szembeötlő olyan alkotóknál, akik érdeklődtek a szocialista vagy szocialisztikus teóriák iránt, esetleg kapcsolatban is álltak megfelelő társadalmi szervezetekkel. De számolni kell az újabb problémák, történeti helyzetek ösztönös felismerésével és hatással is.

A teoretikusok által kifejtett kívánalmak, akárcsak a művészek személyes, egyéni érdeklődése mindenekelőtt a témaválasztásban nyilvánult meg. Az új

*Előadás szövege. Elhangzott *Zur Ikonologie neuer Kunst* címmel a berlini Humboldt egyetemnek a Marx-évforduló alkalmából rendezett ülészakán (1983. XI. 23–25.), melynek kerettémája: *Proletarisch-revolutionäre Kunst 1830–1917*.

témák által kiváltott, különösen fontosnak bizonyult kompozíciós megoldások a stílusterkvéseket is gazdagították, egyik-másik megnyilvánulásuk a korstílus vonulataiban is nyomot hagytak.

A továbbiakban három témacsoport néhány vonását járom körül.

I. *Tömegábrázolás és osztálytömeg.* Az embercsoport ábrázolásának lényeges változásai lehettek fel 1848–1849 táján *Daumier*-nál, mégpedig festményeiben. Ezek az alkotások tematikailag igen eltérőek. Vannak képek, amelyek közvetlenül utalnak a februári forradalomra, mint a barikádjelenetek, vagy a menekülők csoportjai. Mások teljesen függetlenek a kortársi eseményektől, így a *Kakasülő* vagy az *Iskolából*. Előbbiben a színházi közönség, utóbbiban a gyerekek csoportja.

Ezekre a munkákra, amelyek *Daumier* kevés datálható festményéhez tartoznak, egy új és igen gyorsan megérlelődött formaalkotási koncepció jellemző. Az embercsoport ábrázolásának ez az új felfogása nem folytatódott sem nála, sem a francia művészetben; a kompozíciós gondolat újabb fázisa majd másutt jelenik meg, az 1890-es években, akkor már természetesen módosult jelentéssel.

Az új felfogás lényege, hogy egy konkrét, adott szituáció résztvevői egységesen, összehangoltan cselekszenek, ez határozza meg a mozgást, a ritmust, a gesztusokat is; a változás leginkább az eseménytörténetileg közömbös *Kakasülő* című képen mérhető le. Ebben az időben alkotta egyébként *Courbet* is leginkább kritikai töltetű munkáit, amelyeket *Proudhon* később művészeti koncepciójának érveiként értelmezett.

Daumier-nak ez a képcsoportja a maga korában ismeretlen volt, kiállítására nem került sor, mégis akad a kortársi hatásnak egy érdekes, elszigetelt példája: a spanyol *Lucas Forradalom* című képe. A festő, legjellemzőbb munkái szerint, *Goya* ún. fekete korszakának epigonjaként ismert, itt viszont elsősorban *Goya* kupolafreskójának hatása észlelhető. Mindenekelőtt pedig *Daumier* egyik barikádjelenetének kompozíciós modellként való alkalmazása. A példa főként azért figyelemre méltó, mert ez a *daumier*-i festészet hatásának a legkorábbi nyoma.³

Daumier felfogását aligha lehetne szocialistának vagy forradalminak nevezni, de annyi leszögezhető, hogy ezekben a képeiben benne rejlik az osztálytömeg ábrázolásának potenciális lehetősége. A cselekvés ritmusa, ez a legfontosabb új formaelem, tartalmilag is meghatározza a kompozíciót. Ez folytatódott a századfordulón, majd tovább 1917-ig, és azon túl is. Az adott összefüggésben *Daumier* 1848–1849-es képcsoportja a szocialista képzőművészet előtörténetének első csomópontja.⁴

Közel félszázad múlva, 1894-ben festette a belga *Laermans* a *Menekülők* című triptichonját s a még jellemzőbb, *Sztrájk napján este* című képét; itt már tudatosan választott téma az osztálytömeg. Az utóbbi *Laermans*-képen a vörös zászló alatt vonuló tömör, ún. névtelen tömeg, a szerszámukkal felfegyverzett munkások és munkásnők a német *Kollwitz* 1897-es, *Takácsfelkelés* című rézkarcán, a német *Baluschek* 1900-as *Munkásnők* című nagyméretű festményén az első ízben osztálytömegként megjelenő gyári munkásnők csoportja stb. természetesen a motívum, a formaalkotás, a kompozíció és a jelentés további, másfajta elemzésére is indít, amivel most nem foglalkozhatunk.

A tematika gyorsan terjedt, és a stílári sokféleség mind szembeötlőbb lett, különösen a forradalmi időszakban. A szovjetorosz *Apszit* 1918-as plakátja (*Előre Pétervár védelmére!*) és *Uitz Béla* 1919-es plakátja (*Vöröskatonák előre*) világosan mutatja, hogy nem csak a rohamozástéma rokon, hanem az abból fa-

kadó ritmusprobléma is. Stílárisan azonban teljesen eltérőek, és ez megfelel a más-más művészeti hagyománynak és egyéni művészi érdeklődésnek; Apszit plakátja az ún. nagyrealista előzményekben gyökerezik, Uitzé a magyarországi avantgarde-ban.⁵ Az Uitz-felfogáshoz közelebb áll a szovjetorosz *Szvarog* 1918-as pannótervének avantgarde szellemű, racionális építettsége. A más jellegű embercsoporttémát a román *Tonitza* 1918–1920-as, *Sortállás a péknél* című festményén, posztimpreszionisztikus lírával oldja meg, eltérően egyidejű, inkább konstruktív stílusú, eseménytörténetileg kötöttebb témájú rajzaitól.

A századfordulón az osztálytömeg ábrázolásának egy különös tematikai sajátossága figyelhető meg. A képsíkkal párhuzamosan vagy a háttérből előre mozduló tömeg, ahol tehát mechanikus mozgásfolyamat is jelen van, mindig munkástömeg. Csak néhány sztrájkjelenet a kivétel (például a holland *Toorop* 1899-es rajza), ahol tudatosan hangsúlyozott a mozdulatlanúság. De mindig paraszti tömeg jelenik meg, ha a tömeg passzívan áll (*Révész Imre: Panem*, 1899), ha passzivitásra kényszerített (*Kollwitz: Foglyok*, 1908), vagy ha mozgásban van ugyan, de a színbeli megoldás révén inaktív tömegként hat (a román *Luchian Kukoricaosztás* című, 1905-ös festménye).

Az egyre fontosabb ritmus jellemzi a XX. század elejének munkajeleneteit is, ha kevés alak együtttes, egybehangzó cselekvését akarják hangsúlyozni. Egy munkafolyamat adott szakaszának ábrázolásában nyilvánvaló tartalmi-kompozíciós szerepe van az egymásnak megfelelő mozdulatoknak, mint az angol *Brangwyn* 1906–1908 közötti grafikáin, *Conrad Gyula* 1908-as rézkarcán (*Ganzgyári munkások*) vagy a német *Sterl* 1911-es festményén. Ez a képtípus ugyan nem tartozik közvetlenül a tömegábrázoláshoz, de az utóbbi eredménye, és hat emennek egy későbbi, az 1930-as évek legelején elterjedt változatára. Arra a képtípusra gondolunk, aminek jellemző példája *Dési Huber István Tömeg* című festményének 1931-től született több változata és *Kollwitz Propellerlied* című litográfiája 1931–32-ből. (A két művész munkájának kiindulópontja is, a részletek tematikája is szinte azonos, csak éppen stílárisan teljesen mások.)⁶ A felfogás lényege, hogy a művész igen kevés, három-négy-öt szereplővel érzékelteti az osztálytömeg egységét vagy az osztályhelyzet azonosságát. A gondolat egyébként nem új, a festő *Degas* mondta még a század elején: nem ötven, hanem öt személlyel lehet tömeget festeni, és *Lukács György* is hasonló megközelítésből elemezte *Hauptmann Takácsok* című drámáját *A művészi forma objektivitása* című írásában.⁷

A húszas évek végétől más irányban is kutatták a tömegábrázolás új lehetőségeit, megcélozva az egyén és a közösség, az egyén és a tömeg viszonyának igen komplex témakörét, amely mindmáig többféle kompozíciós lehetőséggel is szolgál.⁸ Az októberi forradalom előtt azonban még nem jellemző ez a tematika, elsősorban az embercsoport egységének a hangsúlyozása fontos.

2. *A munkástípus néhány sajátossága.* Már sokoldalúan vizsgálták a munkás, munkajelenet, munkásélet igen nagy témakörét, a motívumkutatás még a szakmák szerinti csoportosításra is vállalkozott. Viszonylag korán kezdtek el ezzel foglalkozni, és ebben minden bizonnyal szerepe volt a századfordulón elterjedt társadalompolitikai szemléletmódnak. Többféle megközelítés is jellemezte a szorosabban vett motívumkutatást, de metodológiailag csak újabban léptek ezen túl az interpretáció, a jelentésváltozás kutatásának irányába.

A munkástéma, legáltalánosabban értelmezve, a leghosszabb előtörténetre tekinthet vissza mindazon témák közül, amelynek a jelentése a XIX. században sajátos módon megváltozott. Így különösen figyelemreméltóak a korábbi

jelentésváltozások is, mint a XVII. században a kovácmesterré lett *Vulcanus* Flandria, Spanyolország, Franciaország művészetében, vagy a mérnökeszményé lett kovács a XVIII. század végén Angliában és néhány évtizeddel később az USA-ban. A XVIII. század közepétől lett színhely az üzem, előbb a bánya (Franciaország, Svédország), később, a XIX. század elejétől főként az öntőde (Svédország, Anglia, Közép-Európa); a nehéz fizikai munkának, a környezetnek az ábrázolását mindig áthatották a legújabb festői ismeretek a szín és az atmoszféra szerepéről.

A munkásábrázolás története elválaszthatatlan a nagyváros képi megjelenésétől. A városlakók és a városképek a XIX. század második felétől egyre konkrétabbak lettek; megjelent a nagyvárosi periféria sajátos ikonográfiája is, ezt követte, már az 1910-es években, egy világosan körvonalazható nagyvárosszimbolika.

Csak egyetlen fontos múlt századi változásra koncentrálok, ez pedig a hősalakká lett munkás. A kezdetek ismét Daumier-nál kereshetők. 1834-es *Sajtószabadság* című litográfiáján jelenik meg először érett formában az új történelmi eszmény. A frígiai sapkás alak mozdulata, lendülete, testi ereje nem csak önmagában fontos, hanem abban az összefüggésben is, ahogyan a hősalak szembeszegül a királyi hatalmat és a jogrendet jelképező, szatirikusan fogalmazott mellékalakokkal. Ez a felfogás a XX. század eleji politikai grafikában hatott a legközvetlenebbül. A román *Iser* egy 1912-es, május elsejei címlapján ugyanez a koncepció jellemzi a hősnök és a szatirikusan ábrázolt, „másik oldalnak” a viszonyát. Még szembeötlőbb, ahogyan *Bíró Mihály* folytatta az előképeket két 1918-as, a köztársaságot hirdető plakátjában. Mindkettő hőse a frígiai sapkás, nagy erejű munkás, az egyikben lelöki a trónust és a szatirikus királyfigurát, a másikon koporsóba zárja a monarchia attribútumait; emennél Daumier-nak főként egy 1833-as lapjára hivatkozhatunk, ahol a nyomdász nyomdaprésbe szorítja a kis királyfigurát.

Igaz, hogy Daumier grafikái, képeitől eltérően, kezdettől fogva széles körben hatottak, de az említettekhez fogható példák nemcsak e hatással magyarázhatók. Közben ugyanis, a kilencvenes évektől, mindinkább programszerű lett az erős, izmos munkás eszménye. (Viszonylagos kivétel az agrárproletár típusa, de ez nem lehetett egyetemesen jellemző.) Stílusában ugyan különböztek egymástól a nagy erejű alakok, de nemzetközileg mind elterjedtebbek a programszerűen közös vonások; elég olyan alkotókra hivatkozni, mint a svéd *Josephson* még a nyolcvanas években, a belga szobrász *Meunier* a nyolcvanas évektől a század elejéig, a svájci *Steinlen* a századfordulón, a svájci *Hodler* és a lengyel *Lentz* 1910 körül.

A magyar szociáldemokrata párt elméleti folyóirata, a *Szocializmus*, első, 1906 októberi számában kifejtette, hogy a munkásábrázolásnak csak egyetlen lehetséges útja van, ez a nagy fizikai erő érzékeltetése, mert csak így lehet kifejezni a munkáserőt. 1909-ben alkotta meg *Bíró Mihály* a kalapácsos vörös ember tervét, s a plakát 1911-ben jelent meg először, mint Népszava-hirdetés. Azonnal pártjelvény- és kiadói embléma lett. Azután nem csak plakátként jelent meg, igen sokszor, újságcímlap háttérrel vagy anélkül, mint 1919. május elsejére, hanem maga a figura többször is feltűnt a két világháború között, röpcédulán vagy más agitációs grafikán. És külföldön is megjelent, így sztrájkbroshúra címlapján (Kína, 1922), röpcédulán (Olaszország, 1930-as évek), könyvcímlapon (Anglia, 1965), plakáton (Olaszország, 1970).

Bíró kalapácsos vörös emberében emblémává tömörül különböző jelképek sajátos komplexitása: a program szerinti erős, izmos férfialak, a jelképpé – pars pro toto – lett szerszám, a kalapács, maga a mozdulat, amely a legnagyobb erő kifejtést lehetővé teszi és természetesen a vörös szín. Magyarországon a vörös színnek világszabadság jelentése volt 1848 körül (Petőfi: „... Pirosuló arccal és piros zászlókkal / És a zászlókon eme szent jelszóval: / »Világszabadság!«”), és közvetlen proletárforradalmi jelentése a hetvenes évektől.

A jelképek ilyen összefüggései már áthatották az általános tudatot; ez magyarázza a művész készségét és lehetőségét, hogy emblémaként ható, komplex jelképet létrehozson. Figyelemre méltó egyébként, mennyire egyidejűleg tűnnek fel nemzetközileg a századforduló óta a legkülönfélébb szimbólumok, akár verbális, akár képi fogalmazásban; gyakran a verbálisan terjedt új eszme animálta a képalkotást, és a fordítottjára is van példa.

3. *Kapcsolódások a keresztény és a szocialista tematika között.* A nem vallási művészetben továbbélő vallási témáknak némileg közös sajátossága, hogy maga a téma általános etikai tartalom vagy fogalom megtestesítője, mint a Madonna az anyaságé, Szent Sebestyén a kiszolgáltatott, fenyegetett fiatalságé, a Piéta a legmélyebb gyászé stb. A keresztény tematika megjelenésének módja azonban igen különböző. Van, amelyik nem kötődik semmiféle időszakhoz, mint a Madonna-téma; esetleg gyakoribb a különösen válságos periódusokban, mint Szent Sebestyéné; meghatározott időpontokra jellemző, mint az agitátor-apostol kapcsolódás 1890 utántól nagyjából 1905-ig, vagy pedig a megváltás-forradalom gondolata 1918–1923. között. Vannak közöttük olyanok, amelyek körvonalazható kompozíciós típusokhoz köthetők, mások ettől függetlenek.

Egyetlen, a századfordulón népszerű gondolatot járunk körül, ez az agitátor-apostol (esetleg prédikátor) témája. Megjelölése ebben a formában természetesen leszűkített, hiszen csupán a legkülönfélébb kompozíciók közös tematikai kiindulópontjára utal.¹⁰

Az előkészítő kutatás még csak a kezdeténél tart. Egyre többet tudunk már a keresztény szakszervezetek történetéről, az anarchoszindikalizmusról, a szociáldemokrácia kulturális programjának alakulásáról, de alig foglalkoztak még mindennek képi ábrázolási vetületével. Még csak főbb vonalaiban ismert a társadalmi és a művészeti mozgalmak országokénti eltérő viszonya, illetve ennek nemzetközi összefüggései. Néhány példa mégis illusztrálhatja az említett témakör jellegét és elterjedését.

Fontos kompozíciós típusá lett az ún. agitátorjelenet, főként a magyar művészetben. A beszélőnek és az őt hallgatónak a csoportba fűzése már 1871-ben jellemezte *Munkácsy Tépéscsinálók* című képét: a negyvennyolcas sebesült honvéd mesél az asszonyoknak. (Hasonló képépítés jelenik meg később, közvetlenül Munkácsy hatására, a német *Liebermann*ál.) Munkácsy egyik legutolsó képén, az 1895-ös *Sztrájkon* szembeötlik egyfelől a hasonló csoportfűzés, másfelől pedig az 1881-es *Krisztus Pálátus előtt* képre és a *Sztrájk*kal egyidejű *Ecce Homo* festményre utal némelyik figura gesztusa vagy a vörös szín szerepeltetése. Ez nyilvánvalóan nem bizonyít többet, mint a vallási és a társadalomkritikai mozzanatok kölcsönhatását egyazon művész munkásságában.

Az 1871-ben megjelent hazai képtípus nálunk 1905-ig folyamatosnak mondható. Ez jellemzi kompozicionálisan – minden jelentésbeli újszerűsége ellenére – *Kernstok Agitátor a gyár kántinjában* című, 1897-es munkáját. Ezt követi *Réti István 1905-ös Agitátora* is, amely egyik kompozíciós előtanulmánya

volt az 1908-ban befejezett, *Krisztus az apostolok között* képnek. Az „agitátor” címadás egyidejű azzal a filológiai is bizonyítható, rövid időszakkal, amikor Réti progresszív értelmiségi szervezetekkel keresett kapcsolatot és elméleteik iránt is érdeklődött. A századfordulón egyébként gyakori, sőt, divatosnak is mondható jelenség, hogy a művészek különösebb indok nélkül is olyan címet adtak képüknek, mint agitátor, forradalom stb.; a szándék, hogy ilyen jelentést sugalljanak, inkább értelmezhető szociológiailag, mintsem művészettörténetileg. Ugyanakkor ebben az időben tűnt fel egy másik, kapcsolódó témakör, amellyel most nem foglalkozom, ez a hegyibeszédé. Csak alkotásként ítéltető meg, hogy mennyiben volt az indító gondolat vallási vagy társadalomkritikai, vagy pedig mennyiben szolgált a téma ürügyül ahhoz, hogy a művész kutassa az embersokaság és a természet vizuális viszonyát, e primér élményét vetítve ki.

Elegendő néha egy fényszimbólum alkalmazása ahhoz, hogy például a vonuló munkástömeg ábrázolása sajátos jelentéssel telítődjék. A cseh *Kupka* Párizsban alkotta 1902–1903 körül *Internationale* feliratú rajzát, ahol a romantikából megőrzött szivárványív zárja le fent a sűrűn vonuló munkások csoportját. De a kép köríves lezárása is elég ahhoz, hogy a társadalmi jelenségnek vallási aspektusa is legyen; példa rá az olasz *Pellizza* 1901-es, *A negyedik rend* című festménye, amely oltárképekkel egyidejűleg készült. Hasonló szimbiózisban születtek már valamivel korábban is munkásjelenetek és oltárképek, elég két belga művész, *Mauvier* és *Laermans* munkáira utalni.

Különös példa *Steinlen* 1900-as, *Az apostol* című képe. Az ige hirdetőnek a dobogón álló alakja valóban apostoli, fényözönben jelenik meg; hallgatósága egy gyűlés munkásközönsége. E szimbiózis valamivel későbbi, tematikailag már továbbvivő megnyilvánulása *Brangwyn* 1906 körül alkotott nagy szénrajza (feltehetően képtanulmány), egy Piéta; a sirató anya ölében overallos, bajszos munkásember fekszik.

A néhány említett, annyira eltérő példa is jelzi, hogy – noha feltűnnek nemzetközileg analóg vonások – mennyi eltérő megoldáshoz vezet a tematikailag rokon, felfogásában sokféle kiindulópont. Az alaposabb elemzést segiténé elő a kortársi képzőművészet és irodalom összehasonlító vizsgálata, ami árnyaltabban láttatná a nemzeti és az egyetemes sajátosságokat; népi tapasztalattal szolgál a már sokoldalúban kutatott későbbi téma, a megváltás-forradalom gondolata, 1920 körül.

*

A három különböző témakör alakulásának eddigi ismerete lehetővé tesz egy történetileg sem érdektelen általánosítást. A századforduló óta az ikonológiai és a jelképi változások nemzetközileg szembeötlően egyidejűleg észlelhetők. A munkásmozgalom nemzetközisége olyan mély nyomot hagyott a képi kifejezésben, hogy itt szinte kiegészítőként a nemzeti társadalomtörténeti folyamatok eltérő foka. A századforduló óta eshet szó egységes szocialista képi szimbolikáról, és ez összhangban is van a történelem legáltalánosabb menetével. Így válik érthetővé az a jelvény is, amit a Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1904. május elsejére kiadott: itt jelent meg nemzetközileg először, a későbbi emblémának megfelelően, az egymásra helyezett sarló-kalapács.

JEGYZETEK

1. L. Peter H. Feist: Motivkunde als kunstgeschichtliche Untersuchungsmethode; in: Künstler, Kunstwerk und Gesellschaft, Drezda; 1987. Verlag der Kunst; 18-42 l.
2. Budapest, 1974. Kossuth-Corvina.
3. Daumier-tanulmányomban (Les tableaux de Daumier et l'art universel, Acta Historiae Artium; tom. XXVI, fasc. 1-2, 93-123. 1.) a képek jóval későbbi hatásával foglalkoztam. Ezt az egyébként kivételnek tekinthető képet még nem ismertem.
4. Ez az összefüggés *A szocialista képzőművészet története* (2. kiadás Corvina, 1980.) című munka előkészítő kutatásai során világlott ki, így lett első fejezetének címe *Az előtörténet kezdetétől a történet kezdetéig*, és ez Daumier-val indul.
5. Ezt a két eltérő, de egyidejű kiinduló pontot jellemezték úgy, különösen a hatvanas években, mint a szocialista művészet két lehetséges kiinduló pontját. A megállapítás e korai időszakra érvényes, a későbbi folyamatokra már nem általánosítható.
6. Dési Huber ismerte és becsülte Kollwitz munkásságát; ezt a grafikáját még nem ismerhette; ekkoriban éppen túljutott a kubizmus bűvöletén, festőként is máshonnan indult; mint ahol a már idős Kollwitz állt. Kettejük munkájában nemcsak az alap gondolat közös. Mindkettőn van rejtett önarckép, Dési Huber képen a középső, kalapácsos munkás, Kollwitznál a jobb szélső női profil. És Dési Hubernál is van egy női profil a bal oldalon, feleségének arcképe.
7. In: *A realizmus problémái, 1948.* Athenum Kiadó, 43-44 l.
8. Az egyén és a tömeg kölcsönös feltételezettségének a kifejezésére gondolunk, eltérően olyan felfogástól, mint többek között *Der Einzelne und die Masse* kiállítás (Städtische Kunsthalle Recklinghausen, 1975.) koncepciója, ahol az egyes ember, az egyén a tömeggel szembeállított, és a tömeg semlegesíti az egyént.
9. E témával alaposabban foglalkoztam az alábbi tanulmányban: *Isztorija obraza cselovacka truda v izobrazitelnom iskusztvoe* in: Szovjetszkoje iskusztvoznanyie '80, Nr. 2., Moszkva, 1981. Szovjetszkij Hudozsnyik, 224-231. l.
10. *Agitator und Apostel an der Jahrhundertwende* címmel tartottam referátumot a VIII. esztétikai világkongresszuson (Darmstadt, 1976.) A kongresszusi akták mindeddig nem jelentek meg.

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG
ELNÖKE:

Dr. Horváth István

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG
TAGJAI:

Csik Pál Radácsi László

Dr. Fancsik János Dr. Szabó Károly

Dr. Molnár Pál Dr. Tamáskovics Nándor

Németh János Tóth Elemér

A SZERKESZTŐSÉG TAGJAI:

Dr. Bacskó Piroska (cikk, tanulmány)

Kelemen Gábor (riport, szociográfia)

Kojnok Nándor (szépirodalom)

Dr. Praznovszky Mihály (bagyomány)

Czinke Ferenc (művészet)

Pál József szerkesztő (kritika)

Főszerkesztő: **BARANYI FERENC**

A Nógrád megyei Tanács VB művelődésügyi osztályának lapja.

Főszerkesztő: *Baranyi Ferenc*. Szerkesztőség: 3100 Salgótarján, Arany János út 21. Telefon: 14-386. Kiadja: a Nógrád megyei Lapkiadó Vállalat. Felelős kiadó: *Bálint Tamás* igazgató. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a posta hírlapüzleteiben és a Központi Hírlap Irodánál (KHI, Budapest V., József nádor tér 1. sz. Postacím: 1900 Budapest). Közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215-961 62 pénzforgalmi jelzőszámra. Egyes szám ára 12 Ft, előfizetési díj fél évre 36, egy évre 72 Ft. Megjelenik kéthavonta. *Kéziratokat és rajzokat nem küldünk vissza.* ISSN: 0333-1167. Index: 23-923.

Készült a Nógrád megyei Nyomdaipari Vállalat salgótarjáni telepén, 900 példányban 3,6 (A/3) iv terjedelemben. F. v.: *Kelemen Gábor* igazgató.

Ára: 12,- Ft

PALÓCFÖLD

NOV 6